



ШЫН

Ниигилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 102
(17590)

2008 чылдың
сентябрь 9,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Медээлер

ТЫВА КҮРКОРПОРАЦИЯДАН БАРЫК 200 МЛН. РУБЛЬ АЛЫР

Чуртталга-коммунал ажыл-агый Күрүне корпорациязы биле Тыва Республиканың Чазааның аразында хамаатыларны чурттаар арга чок кылдыр үрелип эргижирээн болгаш капитал септелгезин кылыр хөй квартираларлыг бажыңнардан көжүрерин акшалан-дырарының үлүүнүң дугайында керээге Москвага сентябрь 6-да атты салган.

Ынчан фондунуң чингине директору Константин Цицин республиканың удуртулгазы бо айтырыгже кичээнге салып, документилерни чогуур үезинде кылганын барымдаалааш, Тывага немелде акшаны бээриниң чугулазын демдеглээн.

Тыва Республикага 159 млн. рубльди бээр тургаш, 195 млн. рубльди шилчидип турар. Бо түңге төлевир документилерин керээге ат салып турар үеде республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолга дамчыдып берген.

МОСКВАГА ТЫВА КУЛЬТУРАНЫҢ ТӨВҮН ТУДАР

Тыва биле Москва чазактарының аразында ат салыр Дугуржулганы белеткеп турар. Ында Москвага тыва культураның төвүн тудары көрдүнгөн. Тываның Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол бо чылдың июльда Москваның мэри Юрий Лужков-биле ужурашкаш, ат салыр документиге кандыг хемчеглерни кириерин дугуржуп алган.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол Москваның мэриниң бирги оралакчызы Владимир Ресин-биле ажылчын ужуражылганы сентябрь 5-те эрттиргеш, ийи чазактың аразында дугуржулгага кандыг хемчеглерни кириерин тодараткан. Ылангыя тыва культура төвүн каяа тударын, цемент заводун тудар талазы-биле Москваның тускай эртемниглериниң Тывага кажан келириниң хуусаазын болгаш өске-даа айтырыгларны дугурушкан.

Тыва биле Москва чазактарының аразында Дугуржулгага ат салыры октябрьда болурун төлевилеп турар. Ынчан Азия диптиң төвүнде республикага Москваның мэри Юрий Лужковтуң келиринге белеткенип турар.

Дина ОЮН.

Амыдыраарыңа эргежок чугула акша-хөреңгиниң эң биче хемчээлин тургузарының болгаш 2008 чылдың 2-ги кварталында Тыва Республиканың нийтизи-биле чурттакчы чонунуң социал-демографтыг кол-кол бөлүктөрүнө ону хуваарының дугайында

Тыва Республиканың Чазааның доктаалы

Кызыл хоорай 2008 чылдың август 22, № 487

2001 чылдың июль 9-та үнген № 1138 «Тыва Республикада амыдыраарыңа эргежок чугула акша-хөреңгиниң эң биче хемчээлиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының база Тыва Республикада Күрүнениң федералдыг статистика албанының бараалгатканы-биле 2008 чылдың 2-ги кварталында нийтизи-биле Тыва Республикага амыдыраарыңа эргежок чугула акша-хөреңгиниң эң биче хемчээлин тургузар:

чурттакчы чонунуң бир кижиге онааштыр — 4626 руб.;

ажылдап шыдаар чурттакчыларга — 4942 руб.;

пенсионерлерге — 3503 руб.;

уругларга — 4306 руб.

2. Ук доктаалдың күштүг деп санаан хүнүнден эгелеп, Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың апрель 24-те үндүргөн № 238 «Тыва Республикада амыдыраарыңа эргежок чугула акша-хөреңгиниң эң биче хемчээлин чурттакчы чонунуң бир кижиге онааштырарының болгаш нийтизи-биле чурттакчы чонунуң социал-демографтыг кол-кол бөлүктөрүнө ону хуваарының дугайында» доктаалды күжүн чидирген деп санаар.

3. Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызына ук доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаарын дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

АНОНС. АНОНС. АНОНС

Сөөлгү үеде пенсия талазы-биле хоойлуларда чаа эдилгелер болуп, пенсия алырының дугайында айтырыглар чонну сонугадып турар. Айтырыгларга харыы бээри-биле РФ-тиң Тыва Республикада Пенсия фондузунуң салбырының даргазы Б.А. Тугур-оол база оон оралакчылары-биле «дорт харылзааны» редакцияга сентябрь 18-те 10.00 шактан 12.00 шакка чедир эрттирер. Оон бетинде сонугаан айтырыгларыңарны Пенсия фондузунуң салбырының 4-01-01, 4-01-11, 4-00-62, 4-01-41 телефоннарынче база редакцияже долгап, бижип, сонугаан айтырыгларыңарны салып болур силер.

«Дорт харылзаа» үезинде, сентябрь 18-те, редакцияның 2-03-88, 2-17-09, 2-18-10 телефоннарда Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырының ажылдакчылары манап турар.

Долгаңар, бижиңер.

«Шын» солуннуң редколлегиязы.

Хүннүң чугула айтырыыңа интервью

Сергей ТЕН:

«РЕСПУБЛИКА КЫШКА ЭКИ БЕЛЕТКЕЛДИГ УЖУРАШСЫН ДЭЭШ ЧАЗАК ШУНТУ ЧҮҮЛДҮ КЫЛГАН»



Одалга сезону эгелээринге чедир санныг хонуктар арткан. Тывада кышка белеткел ажылдары чедишкенин чоруп турар. Чаңгыс шийтпирлеттинмээн айтырыг арткан. Ол дээрже амга чедир кожууннарны хөй нуруузу четчир санныг хөмүр-дашты сөөртүп албааны-дыр. Тыва Республиканың Чазаа бодунуң талазындан бүгү хүлээлгелерин күүсеткен. Кожууннарже одаар чүүл садып болгаш сөөртүп алыр акшаны чоруткан, «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы-биле кандыг-даа үеде хөмүр-дашты сөөртүп чорудар дугуржулганы чедип алган.

Кышкы белеткелдин байдалы кандыгыл, чүү кылдынганыл, ам-даа чүнү кылырыл? «Шын» солуннуң корреспондентизиниң бо болгаш өске-даа айтырыгларыңа Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы, экономика сайыды Сергей Тен харыылаан.

— Сергей Иннокентьевич, бистиң солуннуң эрткен неделяның четвергте (№99) үндүрүлгөде республикада кыштагылашкыңа белеткелдер талазы-биле «Хүннүң чугула айтыры» — кышка белеткел» деп рубрика-ның адаанга Чазак Аппарады-ның удуртукчузу — Тыва Республиканың сайыды В.А. Кочергин-биле интервьюну кылган бис. Владимир Александрович республиканың бүдүрүлгелериниң кышка белеткелди канчаар чоруп турарының дугайында номчукчуларга допчузу-биле таныштырган.

— Бүдүрүлгелерге байдал билдингир, социал адырның объектилеринде кышка белеткел кайы хире чоруп турарыл?

— Эрткен чылга деңнээрге, келир кышка бо чылын эки белеткенген бис, кылган ажыл-иш хөй. Бүгү школалар, кадык камгала-лының объектилери кышка беле-ниниң паспорттарын алган. Чоокта чаа башкыларның август хурал-

дары болуп турар үеде чамдык кожууннарга баргаш, котельнаяларны албан-биле барып көрүп чордувус. Оларның чүгө дериг-херекселдерин септээн эвес, ында корум-чурумну тургускан, чугайлаан, будаан болуп турар. Бо чылын бүгү котельнаяларны хынаан, бүгү үрелик насостарны солаан. Чижээ Хову-Аксыда суг дамчыдар хоорзалар дыка эргижирээн. Ону барымдаалааш, озал-ондак болдурбазы-биле тускай экскаваторну, курлавыр хоорзаларны садып алган.

— Бөгүнде эң-не берге айтырыг хөмүр-дашты сөөртүп алыры болуп турар. Ында байдал кандыгыл?

— Кожууннарже хөмүр-даш сөөртүлгези кончуг багай чоруп турар. Чазактың талазындан ону чедишкенин чорудар хүлээлгезин күүсеткен. Каттышкан бюджеттиң чарыгдал кезээнде көрдүнгөн 86,8 муң тонна хөмүр-дашты садып алырыңа болгаш сөөртүрүңге 129,9 млн. рубльди

чоруткан, оон иштинде чедери берге кожууннарга 39 млн. рубльди берген. Чыл эгезинде 93,2 млн. рубльди чоруткан, чедери берге кожууннарга чарыгдаар ужурлуг акшаны долузу-биле берген. Чүгө бо чылдың бирги чартыында дотацияның күсели-биле тус черниң бюджеттеринче хөмүр-даш садып алырыңа, сөөртүрүңге 45,9 млн. рубльди чоруткан. Дыка хөй муниципалитеттер берген акшаның 8 млн. хирезин өскээр чарыгдаан болуп турар. Тодаргайлаарга, Барыын-Хемчик кожуун бир миллион ажыг, Өвүр болгаш Тес-Хем кожууннар колдуунда ийи-ийи миллион рубльди өскээр чарыгдаан. Шак мындыг харыысалга чок чоруктуң уржуунда кожууннарже хөмүр-даш сөөртүлгези саадаан, ону дүргедедир хемчеглерни Чазак алган.

— Хөмүр-дашты садып болгаш сөөртүп алырыңа бүгү таарымчалыг байдалдарны тургускан-дыр, хөмүр-даштың сөөртүлгезиниң багай чоруп турарын чүнүң-биле тайылбырлап болурул?

— Тыва Республиканың девискээринден дашкаар хөмүр-даш сөөртүлгезин сентябрь 1-ден эгелеп соксадыр дугайында «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы-биле Тыва Республиканың Чазаа дугуржулганы чарган. Бир неделяның дургузунда чаңгыс-даа машина республикадан дашкаар хөмүр-даш сөөртпээн. Кожууннарны манап турар, хөмүр-дашты кандыг-даа үеде чүдүрүп чорудуп болур. Кожууннарга бүгү таарымчалыг байдалдарны тургускан. Ындыг турбуже, кожууннар хөмүр-даш чүдүрүп чорударының графигин үрөп турар. Бо талазы-биле ажылды экижидерин кожууннарның хөй нуруузуңа күзээр-дир мен. Нийтизи-биле алырга, эрткен чылдың бо үезинден хөй хөмүр-дашты бөгүн сөөртүп чедирген.

— Кывар-чаар материалдар сөөртүлгези кайы хире чоруп турарыл?

— Кывар-чаар материалдар сөөртүлгезинде бергедээшкени чок. Ону сөөртүрүңнүң планын сентябрь 5-те 86 хуу күүсеткен бис. Кывар-чаар материалдарны Каа-Хем, Бии-Хем, Тере-Хөл кожууннар долузу-биле сөөртүп алган. Тожу биче хожудап турар, чоокку хүннерде кывар-чаар материалдар сөөртүлгезин кожуун доозар.

Айыткалды номчааш...

ТОДАРГАЙ СОРУЛГАЛАР САЛДЫНГАН

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдун Тыва Республиканың Улуг Хуралына 2008 чылдың июль 7-де Айыткалын кичээнгейлиг номчудум.

Айыткалда кадр айтырыын бирги чергениң сорулгазы кылдыр салганы кончуг-ла чөптүг-дүр. Маңаа хамаарыштыр мындыг чүүл-дү чугаалаар бодаан мен. Сумуда 3-4 хөй шалыңныг даргалар амгы үеде ажилдап турар, ол хирезинде

чедимчелиг кылган ажил-херээ көзүлбес боор-дур. Суму-даа сайзыравас, корум-чурум-даа экиживес, чоннуң амыдыралы-даа сегивес. Оларның санын кызыргаш, кончуг төлөптиг кижилерни орта ажилдадыр саналдыг мен.

Тывага туризмни хөгжүдерин Айыткалда чугула көргенин деткир апаар. Шынап-ла, Тыва дээр-ге туризмни сайзырадырынга кончуг-ла таарымчалыг. Туризмни хөгжүдөр дугайында чугаа-соот

дыка хөй чылдарның дургузунда уламчылап келди, ам ажил-херекче кирер үе келген-дир деп бодап олур мен.

Айыткалда Тыва Республикага келир чылда чүнү кылырының сорулгаларын база салган. Оларны боттандыраар дээш шуптувус кызымак ажилдаар хүлээлгелиг бис.

Кара-Сал ООЛАК,
күш-ажылдың хоочуну.
Чөөн-Хемчик кожуун,
Чыраа-Бажы суур.

Тыва Республиканың прокуратуразында

ХӨЙ-НИИТИ ЧӨВҮЛӨЛӨ

Тыва Республиканың прокуратуразының чанында биче болгаш ортумак бизнести камгалаар талазы-биле хөй-ниитиниң чөвүлелин тургускан.

«Сайгарлыкчы ажил-чорудулга субъектилериниң эргелерин сагып турарынга прокурор хайгааралын организастаар дугайында» Россия Федерациязының Чингине прокурорунун дужаалы бо чылдың март 31-де күш кирген. «Сайгарлыкчы ажил-чорудулганы бот-

тандыраарынга административтиг кызыгаарлаашкыннарны чок кылыр талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президенти-ниниң 2008 чылдың май 15-те №797 Чарлыында сайгарлыкчыларның эргелерин камгалаар комплекстиг хемчеглерни айыткан.

Россия Федерациязының Чингине прокуратуразы чурттуң бүгү субъектилеринде прокуратура-ларның чанынга биче болгаш ор-

тумак бизнести камгалаар талазы-биле хөй-ниити чөвүлелдерин тургузарын саналдаан. Бистиң республикада ыңдыг чөвүлел тургустунган, ону Тыва Республиканың прокурору Павел Бухтояров удуртут. Хөй-ниити чөвүлелиниң составында хөй-ниити организацияларының болгаш сайгарлыкчылар каттыжыышкыннарының төлээлери кирген.

ТР-ниң прокуратуразының парлалга албаны.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Э.Ш.Ондарга тыпсырының дугайында

Улус ажил-агынын сайзырадырынга болгаш хөй чылдарда үрөтүнелдиг ажилы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты республиканың хереглекчилер кооперациязының профэвилел комитетиниң даргазы Эдер-оол Шаравиевич Ондарга тыпсыр (өлгениниң соонда).

Кызыл хоорай

2008 чылдың сентябрь 1 №199

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының

Хүндүлел бижин-биле Р.Б. Сатты шаңнаарының дугайында

Херэзженнер шимчээшкенин хөгжүдеринге ак сеткилдиг база хөй чылдарда үрөтүнелдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижин-биле Тыва Республиканың Өвүр кожуунун Хандагайты суму чагыргазының даргазының оралакчызы Роза Белековна Сатты шаңнаар.

Кызыл хоорай

2008 чылдың сентябрь 1 №198

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының

Хүндүлел бижин-биле К.Б. Абельдиновту шаңнаарының дугайында

Күш-ажылга чедип алган чедишкенин база хөй чылдарда үрөтүнелдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Москва хоорайда доктаамал төлээ чериниң чолаачызы Кадырбек Байсерекович Абельдиновту шаңнаар.

Кызыл хоорай

2008 чылдың сентябрь 1 №197

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

ХАМААРЫШПАС КҮРҮНӨЛӨР ЧОРУУН ДЕТКЭЭН

Грузияның эрге-чагыргазы Пекинге олимпий оюннары эгелээриниң бетин чартында Мурнуу Осетияга шериг операциязын доозуп, ону күш-биле эгилдирип алыр сорулганы салган турган. Грузияның кол сорулгазы болза, Мурнуу-Осетияга грузин эрге-чагырганы тургузар, ооң соонда Абхазияже халдап кирери турган. Оларның бодап турганы-биле алырга, Россия Барыын Европаның чурттары-биле дорт үскулержиринден корткаш чайлап бээр деп бодап турган. Бо таварылгада Россия Грузияга орук чайлап бербээн.

Хамаарышпас демнежилге чурттарының институтунун Кавказ талазы-биле килдизиниң начальниги Михаил Александровтун бодалы-биле алырга, бодунун күзелин боттандыраарынга Грузин эрге-чагыргада кончуг эвээш үе арткан турган. АКШ-тың президентизинге Барак Обам сонгуттурган соонда, Грузияны НАТО-га хүлээп алыры дыка бергедей бээр. Ынчангаш декабрьда НАТО киржикчилери чурттарның даштыкы херектер сайыттарының ужуражылгазынга, АКШ-тың халажылгаже үнүп турар администрациязында НАТО-га кирер чалалганы аптарып Михаил Саакашвили күзеп турган.

Төөгүнүн арнын ажып көөрге, Грузияга көөред Осетия каш чүс чыл бурунгаар 1774 чылда Россия империязының составынга кирген. 19-ку чүс чылдың ортан үезинде Мурнуу Осетия Тифлис губерниязының административтиг составынга кирген. 1922 чылда Грузин ССР-ниң составынга Мурнуу-Осетин автономнуг область кылдыр тургустунган. 1990 чылдың чазынында Грузия ССР-ниң составында үеризин дугайында айтырыгны көдүргөн, а ол чылдың декабрьда Грузияның 3.Гамсахурдиага башаткан чазаа Мурнуу Осетияның автономиязын кызырып каапкан.

1991 чылдың январьда Цхинвалже Грузияның национал армиязы халдап кирген. Грузин-осетин удур туржуушкун ынчаар эгелээн. Моон мурнунда турган ССРЭ-ниң девискээринге бир дугаар делгем девискээрниң дайыны эгелээн. Дайын хөделишкенин 1992 чылдың майга чедир уламчылаан. Мурнуу Осетия Совет Республиканың Дээди Соведа күрүнениң хамаарышпас чоруунун дугайында актыны хүлээп алган. 1992 чылдың июльда Дагомыс дугуржулгазынга атты салганының сөөлүндө, россия-грузин-осетин холуштак тайбыңны тудар шериг күштерни

кирген, олар бо чылдың августка чедир коштак тайбыңны Кавказка тудуп келген.

Бо чылдың августа Грузияның шериглери Мурнуу Осетияже хенертен халдап киргеш, Цхинвалды болгаш элээн хөй осетин суурларны чүү-даа чок кылдыр бомбалап, үрегдеп каапкан. Ол дайынның үезинде Мурнуу Осетияның хөй тайбың чурттакчылары өлгеннер. Оларның ниити саны 3 муң ажып турар. Бо таварылгада Россияның армиязы халдап киргеш, грузин дайынзырактарга дээштиг согуну бергеннер.

Грузияның чаңгыс аай девискээриниң дугайында айтырыгны даштыкы политиктер бирги черде тургузуп алган турары таварылга эвес болгай. Мурнуу осетиннер тайбың арга-биле кажан-даа Грузияның составынга кирбес дээрзин Саакашвили кончуг эки билеп турган. Шериг күжү-биле хенертен халдап киргеш, дүжүп бербес кижилерни өлүргөш, артыканын Мурнуу Осетияның девискээринден үндүр сывырыптар шиитпирни шилип алган турган. Ол дайынның түнели чүнү көргүскенил дээрге девискээр дугайында маргылдаалыг айтырыг ам үзе шиитпирлеттинген, Грузия Мурнуу Осетияны ам шуут чидирипкен деп чугаалап болур.

Кажан эжелекчи грузин шериглери Мурнуу Осетияның девискээринден Россияның шериглери үндүр «ширбильтерге», Барыын Европаның чурттары Россияны Кавказта демократияны үрөп турар деп буруудадып эгелээн болгай. Америка болгаш Барыын Европаның дыка хөй чурттары Грузияны деткип, боттарының акша-хөрөңгизи-биле грузин шериглери өөөредип, чепсек-херексел-биле хандырып, акша-биле дузалап турганы чажыт эвес. Америка болгаш Барыын Европаның чурттары каш чыл бурунгаар Югославияны, Афганистанны, Иракты бомбалап тургаш, күштүг күрүнелер арай кошкактарын бастып болур деп практиканы апкан турганнар. Саакашвили ол практика-биле чепсегленгеш, Мурнуу Осетияны бодунче ээлдирип аптар бодаан.

Мурнуу Осетияже хенертен халдаан Саакашвилиниң шериглери кончуг күштүг ойтур шавышкынга таварышкан. Бо удаада Барыын Европаның чурттары кончуг берге байдалга таварышкан. Ам бо чөрүлдээни канчаар шиитпирлээрин билбейн турарлар.

Грузияны «октаптарга» база таарымча чок, а бодунун чоок өңнүү Грузияны камгалап Россияга удур туржуру оларга коргунчуг. Бистиң күжүвүс чүгле шериг талазы-биле, политиктиг, экономиктиг, нефть, газ-чиг эт баазазы Барыын Европаның чурттарынга берге байдалды тургуза бээр. Коштак күштүг чурттарга оларның ажыглап турган сценарий Россияга дүүшпес деп чүвени ам билеп эгелээнер.

Грузияның халдаашкынынга удур Россияның хөделишкенин-нерин АКШ удуртулгазы дайынзырак туруш-биле көрүп турарынга чөпшээрешпейн турар бис. Делегейниң дыка хөй айтырыгларының талазы-биле бистиң туржувус чаңгыс аай турган. Американнарның мындыг түнелди үндүрүп кээрин кым-даа манавайн турган. Сентябрь 11-де хай-халап болган соонда, терроризм-биле демисел чарлаарга, Россия АКШ-ты деткээн. Кажан американнар Аф-

болгаш Абхазияның удуртукчулары-биле дең байдалга тайбың дугуржулгазының керээзинге адын салыр кылдыр Саакашвилини албадапкан болгай. Моон өскээр чайлаар орук чок болган.

Россияның удуртулгазы Кавказ айтырыгының талазы-биле бодунун бүзүрелдиг туружун ээлепкен. Август 26-да Федералдыг Хуралдың Федерация Чөвүлели болгаш Курне Думазы Мурнуу Осетияны болгаш Абхазияны хамаарышпас бот-догуннаан күрүнелер кылдыр хүлээп көөр дугайында дилегни РФ-тиң Президентизинче кириген. Август 27-де РФ-тиң Президентизи Д.Медведев Мурнуу Осетияны болгаш Абхазияны бот-догуннаан хамаарышпас күрүнелер кылдыр хүлээп көргөниниң дугайында Чарлыкка адын салган. Ам ол күрүнелерни КНО-нуң составынга хүлээп алырының дугайында айтырыгны кириген.

Кавказ айтырыгының талазы-биле делегей деңнелинге элээн нарын чөрүлдээлер тургустунуп болурунун кырында келген. Саакашвилини АКШ, Англия, Канада, Латвия, Литва, Эстония, Польша деткип турар, а Россияның талазында Испания, Греция, Италия, Словакия, Чехия, Турция туржуп турар. Арткан Европа чурттары чайгылчак байдалда турар. Мен демин үстүнде база чугааладым, бир эвес Россияга удур чөрүлдээни тургузар болза, чүгле шериг күжүнүн талазы-биле эвес, экономика талазы-биле берге байдалга олар таваржы бээр дээрзин.

Кавказ чөрүлдээзин шиитпирлээринге Россия чүгле бодунун шериг күжүн көргүскен эвес, чөрүлдээни политика талазы-биле шиитпирлээринге кол рольду ойнап, бодунун ат-алдарын чүгле Европага эвес, делегей деңнелинге база катап бадыйткаан. Чепсек-биле эвес, дипломатияның дылы-биле чугаалажып өөренирин оларга Россия база катап сагындырган деп бодаар мен. Бо талазы-биле РФ-тиң Президентизи Д.Медведев август 27-де даштыкы журналистерге интервью берип тургаш тодаргай тайылбыры берген. Кавказка болган чөрүлдээге хамаарыштыр ол мынча дээр: «Бир талазында ол Грузияга өөөредиг болган, ийи талазында, Мурнуу Осетияның болгаш Абхазияның чурттакчыларынга хостуг чурттаар арганы берген». Мен бодаарымга бо айтырыгга тодаргай харыыны Президент берген.

Сергей ХЕРТЕК белеткээн.

ДУГУРЖУЛГАГА АТ САЛДЫНГАН

Чоокта чаа Тыва Республиканың үлетпүр болгаш энергетика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Карим Саган-оол, Чаа-Хөл кожуун чагыргазының даргазы Динмей Балбан-оол «Русгидро П.С. Непорожний аттыг Саян-Шушенское ГЭС» ААН-ге чедип, ГЭС филиалының директорунун хүлээлгезин күүседип турар А. Митрофанов-биле ужурашкан. Оларның аразында чугаа чаңгыс болган—суг адаанда кирген черлерниң дугайы. Чугаалажышкыннар кылганының соонда, ТР-ниң Чазааның болгаш «Русгидро Саян-Шушенское ГЭС» ААН аразында Дугуржулганың төлөвилелиниң протоколунга ат салган.

Дугуржулганың төлөвилелин езугаар сентябрь 10-га чедир филиалдың удуртулгазы бээр ужурулуг компенсация акшазы 15 млн. рубльди 2008 чылдың өрөзи дээш шилчидер. Чаа-хөлчүлөр ол акшаны кожуун төвүнге Культура бажыңы тудуп алырын планнап турар. «Республикада бистиң кожуун дег культура төвү чок кожуун администратиязы чугаалап турар.

Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың декабрь 8-те үнген №1123 «Чамдык категорияларга хамааржыр хамаатыларга чурттаар оран-саваны бээриниң дугайында» доктаалды күш чок деп санаарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2008 чылдың август 18

№475 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың хоойлудурумун федералдыг хоойлудурумунге дүүштүрер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. 2004 чылдың декабрь 8-те үнген №1123 «Чамдык категорияларга хамааржыр хамаатыларга чурттаар оран-саваны бээриниң дугайында» доктаалды күш чок деп санаар.

2. Ук доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тайылбырлакчыга сөс

Григорий ШИРШИН,
төөгү эртемнериниң
кандидады.

Шылгалданы «кроссвордка» дөмейлеп болур

(ЕГЭ. «Чаңгыс аай күрүне экзаменнеринге»
хамаарыштыр бодал)

өөредилге сайыды, КД-де «Чаңгыс аай Россия» фракциязы херекке албайн, коммунистерниң школачы доозукчу шылгалданың чаа багай хевирин соксадыр дээн чижектиг кириген саналдарын ойтур шаап турары элдептиг. Бо айтырыгга күрүнениң дээди эрге-чагырга черлериниң, ада-иелерниң болгаш доозукчуларны бодалдарын тодазы-биле илередир болгаш аңаа хамаарыштыр чаңгыс аай шийтир хүлээп алыр үе келген.

Тывада байдал
кандыгыл?

Мен бодаарымга, ЕГЭ системаны Тывага нептередиринде айтырыглар бар. Көдээ школаларның салым-чаянныг чамдык доозукчу уругларынга, ЕГЭ-ге хамаарыштыр бодалымны үстүнде илереттим. Ында айыттыг чыл-дагааннарны уржундан дээди өөредилге черинче кирип шыда-вайн баар уруглар кайы хөй. Ылаңгыя хөй ажы-төлдүг, социал туружу кошкак өг-бүлөгө ол өлүмүг согул болур. Шынап-ла, кроссворд азы «угадай-ка» дээн чижектиг хөөн-биле кылдыгаш салдыгаш айтырыгга дораан харыы бээр берге деп билер мен. Совет үеде шылгалда үезинде ону дужаап турар кижиге херек болза немелде өске айтырыгны салып, харызын ап, оң езулуг билин хынаар чөптүг арга турган. Өөредип каан башкызынга кижизиткен өөреник-чизиниң кайы-бир эртемге арга-шинээ билдингир болгай! Мен бодаарымга, бүгү чуртка, оң иштинде бистин республикага, ол эрги турган арга тааржыр.

Тываның совет үеде төөгү-зүнде ат-сураглыг эмчилерниң, башкыларны, геологтарны, аар болгаш чиик улутпурлерниң ажил-чиннарының база интеллигенцияның төлээлериниң хөй кезээ бөдүүн арат болгаш ажилчын өг-бүлелерниң ажы-төлдери болуп турган. Оларның чамдыктарының аттары ам-даа билдингир. Ынчангаш көдээ черлерде амгы аныктарга келир үеде быжыг билигилг болуп, чер-чуртун моон-даа соңгаар алдаржыдып ажилдарын бүгүде күзээр. Оларның хөй кезин «кроссворд» азы «угадай-ка» хевирлиг амгы ЕГЭ-лерге будалып турары хомуданчыг. Шынап-даа болза, документиже кирген баллы багай ЕГЭ демдээн балап азы эдип шыдаар эвес сен. Ол биске, назы хары улгады берген улуска, деңнээрге, келир үелин-биле онзаланып турар анык кижиге кайы хире кара таңма болур-дур.

Бистин республиканың экономиктиг күчү-күжү, чонун ийити социал байдалы, өөредилге баазы өске субъектилерден ыракта ылгалдыг. Чогум совет эрге-чагырга чылдарында чурттуң удуртулгазы кандыг-бир шийтир хүлээп алырда, чер-черлерниң ийити социал-экономиктиг байдалдарын барымдаалап турган, оон иштинде Тываның база. Чижээ, өөредилге черинче кирер сорулгалыг Тыва чурттуг аныктарга ЕГЭ аргазындан аңгыда, чаңчылчаан эрги шылгалда хевирин база альтернатива кылдыр ажыглаарын дээди болгаш ортумак өөредилге черлери-биле моон соңгаар чугаалашса чүл? МКУ-да ону ажыглап турар болгай.

Ортумак ийити билиг өөредилге черлериниң – ортумак школаларның доозукчу шылгалдаларының ЕГЭ хевиринге хамаарыштыр бодумнун бодалымны силер-биле бо чүүлге үлежирин оралдаштым. Аңаа хамаарыштыр силерниң бодалыңар кандыг ирги?

1990 чылдарга чедир Тыва тургузукчу күштүг, чонунуң улуг кезээ амыдыралыңа чедимчелиг эки ажилдап-чурттап турду. Амгы үе оон сыр өске апарган. Чаржынчыг, чөгенчиг чүвөлөрнүң базым санында тыптып, улустуң эвээш эвес кезээниң амыдыралында берге чүүлдерниң көстүп келгенин эскерип тур бис. Чүге ындыг болу бергени чыл-дагаанныг. Ол улуг Совет Эвилелиниң буурап дүшкени, Тывага ол «чаартылга» дээр өскерлиш-кирнерниң халаптыг талаарын хандыр сайгарып, эки көрүп чорутпаанының түңнели-дир. Ол дугайында мурнунда, бо чылдың июнь 21-де, 65 дугаарлыг «Шын» солунга бижидим.

Мээң бо удаа бижири деп бодап алган чүүлүм – доозукчу анык өскөн, оларның мурнунга тургустунар баштайгы школачы шылгалда дугайында.

Совет үеде бүгү черлерге өөредилге, оң иштинде дээди өөредилге халас турган. Аныктарның кижизидилгезинге ынчан школалардан, ада-иелерден аңгыда, күрүне болгаш хөй-ниити организациялары: пионер, комсомол болгаш профэвилелдер улуг рольдарны ойнап турганы билдингир. Уругларның сонургалдары-биле юннаттарның база техниктиг өөредилгениң станциялары, хоккей, футбол болгаш туризм клубтары, пионер лагерьлери, хоочуннар оруктары-биле походтар, студентилер отрядтары, оран-чурттуң, оң байлактарын өөренип көөр бөлүмнөр хөй-хөйү-биле ажилдап турган. Олар күрүнениң талазындан улуг деткимчени доктаамал ап, сайзырап турганы билдингир.

Ам чүү бооп турарыл?

Бистин амгы тыва аныктары-выс эки улус, ынчангаш оларны багай деп санап болбас. Олар ада-иезинден эки чүүлдерни уктап, ужуктап алган болгаш, ажил-ишке база өөредилгеге кызымак чоруун көргүзүп чоруур. Ындыг-даа болза, барык чээрби чылдар бурунгаар чуртка эгелзэн «либералдыг чаартылгалар» оларны медресинге чамдык багай чүүлдерни чедирип турар.

Аныктарның өөредилге-кижизидилгези дыка хөй чүүлдерден хамааржыр. Оларның медресинге салдарлыг багай чүүлдер нийти-лелде көвүдзэн: хүн бүрү радиотелевидениен, солун-сеткүүлдерден болгаш кино-чурктардан эки мөзү-шынарга кижизитпейн турар чүүлдерни көрүп, номчуп турар бис. Ынчангаш амгы аныктарны бедик идеялыг, мораль эки мөзү-шынарларга кижизидери, быжыктырары нарын болуп турары илден.

Чамдык аныктар амыдыралда баштайгы шаптараазыннарга таварышкы сагыш-сеткили хоозурап, беленин-биле бот-туружун чидирип, өскээр оруктун ыйышкынына алзып, арага, наркомания дээн чижектиг хоралыг чүүлдерге хандыкшып, эки мөзү-шынарларын чидирип турарын көрүп тур бис. Анык өскөнниң чамдыктарының «үрелип» турары-биле чонун хөй

кезиниң сагыжы дөмей-ле аарып турарын канчап черле эскербес бис. Аныктар-биле ам чорудуп турар ажил система-органисас талазы-биле тургустунуп келген айтырыгларны шийтирлээринге ыракта четпейн турар.

Мээң бодалым-биле алырга, совет үеде хөй-хөй чылдарда эки талазын көргүскөн өөредилге системазын үндезини-биле өскертип, барыын чурттарга ону деңгеп эгелзэни нийтилелге багай салдарлыг болган. Чижээ, анык өскөнниң өөредилге-кижизидилгезин төлө-вирлиг аргаже төп чазак калбаа-биле кирип турар-дыр. Удавас дээди өөредилге черлеринге студентилерге халас бюджет олуттар шуут чок, өөредилге чүгле төлө-вирлиг үндезиниң болу бээр. Бистин күрүненинги ындыг системаже шилчил кирип турарын социал чөптүг чорук деп черле санап болбас деп бодаар мен. Өөредилге системазынга күрүне бюджетиди чылдың-на кызырлып турар.

Көдээ школаларда кончук талантылыг уруглар кайы хөй. Олар мурнунда совет чылдарда-даа турган, амгы үеде-даа бар. Чүгле школачыларның дыка хөйү амгы ЕГЭ азы тывалап «Чаңгыс аай күрүне экзамени» дээр шылгалда системазынга таарышпайн турар. Быжыг билигилг уруглар үстүнден баткан айтырыгның ужурун билбейн барганындан, тестилерге боттарының билиглерин дыл-домакка дораан эки илередип шыдавас таварылгалар кайы хөй. Оон уламындан салым-чаянныг чамдык уругларның эки дээди өөредилге черлеринче кирбейн баар таварылгалары мырыңай эндерик. Шынап-ла, харыы шыяр арга-биле бодунуң көрүжүнү, бодалыңны канчаар илередир сен! Тываның моон соңгааргы сайзыралыңа кончук херек талантылыг болгаш улуг сонургалдыг аныктары-выс, оон уржуу-биле эки болгаш шынарлыг өөредилгениң ийинде чыдып каап турар...

Чогум ада-иелер уруг-дарыын өөредип алыр дээш бүгү-ле күжүн салып, мал-маганын садып, ап турар аргажок пенсияларын чарыг-дап турар. Ылаңгыя социал байдалы берге өг-бүлелерге ол дыка берге. Бо чоруктуң хайы-биле салым-чаянныг, эки өөредилгелиг дыка хөй школачы доозукчулар суурларынга өөредилге-даа, ажил-даа чок артып, а харын-даа «үрелип» турар.

Дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлериниң доозукчуларының дыка хөйү амгы үеде ажил чок артып турары чажыт эвес. Оон уламындан чалыы кижилер амыдыралында берге чүүлдерге күш-ажылчы оруунун эгезинде-ле таваржып турар, мындыг таварылгаларда чамдык аныктар эртемниң аайы-биле эвес, а өске-даа болза, чүгле кандыг-ла-бир ажилга кирип алырын диленип турар. Ол ышкыш дыка хөй тускай билигилг аныктар бистин бичи республикага, ылаңгыя Кызылга өөренип доозуп алган эртемниң

дүүштүр ажил тып шыдавас болганындан, чүгле дөргүл-төрелдериниң, таныш-көрүштериниң база дарга-бошка улустун деткимчези-биле кандыг-ла-бир черже «туттунуп» кирип алырын кызыдып турар. Шынап-ла, ажил чок амыдыраар эвес!

Бо чоруктар бодунуң ээлчээн-де чер-чурт, дөргүл-төрел тырты-жар чорукту нийтилелде тургузуп турар. «Кланнар» тургустуна-рының база бир чылдагааны ол. Бо хамчыктарны чон эскерип турар болганындан, эш-тала, хан-төрел тыртыжар чүүлдерге хамаарыштыр улус аразында өске багай «көрүштерниң» тыптып турары ол. Кончук талантылыг, келир үениң

чок, ындыг-даа болза, Тываны бүгү талазы-биле хөгжүдеринге белет-кеттинген кадрлар бир-ле дугаарында биске, боттары-выска, чугула херек дээрзи билдингир.

Бурунгаар депшилге деп чүве бар. Оон бис черле чайла-вас бис. Көдээ черлерде хоорай школаларындан дудак чок быжыг билигилг, чүткүлдүг аныктар бар. Чүгле оларга күрүне эрге-чагырга черлериниң талазындан деткимче херек.

Сөөлгү дөрт-беш чылдарда чурттуң өөредилге системазында ЕГЭ-ни нептередип, ханыладып турар. Бо талазы-биле ада-иелерниң, башкыларның болгаш доозукчуларның бодалдары аңгы-аңгы. Бо чылдың июнь айда «Правда»



Шылгалда чезинде.

идегели бооп болур чамдык анык өскөн, ылаңгыя социал байдалы кошкак өг-бүлелерден аныктар, бо хүннерде бөдүүн аргажок каш-ла акша-мөңгүнүг ажилдарга амыдыралының шаа-биле ажилдап чоруур. Ийе, чогу-на харын кан-дыг-даа ажил хүндүткелдиг, ын-чалза-даа салым-чаянныг уруглар бодунуң талантызынга дүүштүр чонунга, чуртунга бараан болуп чоруур болза, эки чүве-дир ийин.

Кол чүве — өөредилге черлерин дооскан анык специалистерни эртем-билиинге үндезилеп ажилга таарыштыр тургузары болур. Амгы үеде ол чидиг айтырыг болу берген. Бо бүгү Тываның экономиктиг хөгжүлдээниң амгы болгаш перспективтиг айтырынга хамааржыр. Ындыг болганда, ону амгы кончук чидиг айтырыг кылдыр көөрү чугула. Бүгү күрүне эрге-чагырга органны, хөй-ниити организациялары ону эки сайгарып, аныктарга хамаарышкан айтырыгларны экономика болгаш бүдүрүлгө-биле деңге көдүрүп, оларны аас кырынга эвес, а бүдүмчелиг ажил чижээне чорудары негеттинип турар. Тываның келир үеги бөгүнгү анык өскөнниң холунда болганда, оларны ажилга чөптүг хаара тударының бо айтырыын амгы үеде-не чугула угланышкын кылдыр көөр болза эки.

Дыка хөй аныктар соңгаарда хоорайларга өөредилге черлерин дооскаш, оларга-ла ажилдап артып каап турар. Мында багай чүве

солунга ЕГЭ-ге дугайында «Безобразия из трех букв» деп чүүл үнгөн. (ЕГЭ-ни кроссворд биле уга-дай деп адап каан). Ол материалда ЕГЭ негелдези-биле шылгалда дужааган школа доозукчуларының 25-тен өрү хуузу кол эртемнер – математика, орус дыл болгаш литературага тестер дужаап шыдаваан деп бижип турар. Ында өске регионнарда чаа система-биле өөренип турган дыка хөй сургуулдар школаларның доозукчу шылгалдаларын ЕГЭ-биле эки дужаап шыдавайн, амы-тынындан эрте чарлып, чок-ла болза, стресске азы эки хевирлеттимзэн анык мага-ботка, кадыкшылга хоралыг өске-даа чүүлдерге тааржып турганын факт-барымдаалар кирип тургаш, бижип турар.

Бо чылын Москва, Свердловск, Кемерово хоорайларда болгаш өске-даа субъектилерде ада-иелер ЕГЭ-ге хамаарыштыр удурланышкын акцияларын эрттиргенин ол чүүлде демдегеп турар. РФ-тин Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң Даргазы Сергей Миронов, Күрүне Думазының Даргазының оралакчызы, МКУ-нун профессору, РФКП-ниң оралакчы даргазы Иван Мельников, КД-ниң депутаты Олег Смолин олар ЕГЭ-ниң уругларга быжыг билиг берилишинге багай салдарлыын аңгы-аңгы чүүлдерге илереткенер. ЕГЭ-ниң бүгү чуртка өөредилге системазын үндезини-биле өскерт-ип турар багай талааларын РФ-тин

«Дорт харылзаа»

САЛГАЛЫВЫС

Чаа өөредилге чылы эгелээни-биле сентябрь 4-те номчукчуларның дилээ-биле Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыды Петр Александрович МОРОЗОВ биле «Шын» солуннуң номчукчуларының аразынга «дорт харылзааны» редакция организаастаан. Ынчангаш бистиң номчукчуларывыс сайыттан телефон дамчыштыр айтырыгларны салгаш, харызын алган. «Дорт харылзаага» болган чугааның кол утказы ажы-төлдүң — келир үениң салгалының салым-чолу. Ол дээш башкылар-даа ада-иелер-даа дең харыс салгалыг.

Корр:— Петр Александрович, чаа өөредилге чылының эгелээни-биле силерге хөй номчукчуларывыстың өмүңээзинден байыр чедирип тур бис. Бистиң дилээвис-биле редакцияга «дорт харылзаага» киржип келгениңер дээш, четтиргенивисти илередирик чөпшээрер көрүңер.

— «Шын» солуннуң кичээнгеи дээш, бистиң өөредилге адырын сонуургап турары дээш, бодувус талавыстан өөрүп тур бис. Моон соңгаар-даа кады ажылдажылганы уламчылаа-лыңар.

Корр:— Четтирдивис. Чугаа эгелээриниң мурнунда Тывада эң хүндүткелдиг башкыларның бирээзи, эртемеден, чогаалчы Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның сөстөрүн силерге болгаш номчукчуларывыска дамчыдарын чөпшээрер. Бурунгу хүн ол телефоннап келгеш мында диди: — «Шынның» эгелээшкени-биле организаастап турар «дорт харылзааны» деткип тур мен. Дыка эки ажыл-дыр ол. Хөй айтырыгларны шиитпирлеп болур арга-дыр. А мээң саналым мындыг: Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыды П.А.Морозов кылган херээн уламчылап ажылдаай аан, аңаа шаптык-моондак болбаңар, а туттунчуп, кады демниг ажылдаңар, ынчан өөреникчи ажы-төлдери-виске-даа эки болур, ниити өөредилге болгаш эртем талазы-биле-даа оруувус ак болур. Петр Александровичиде чаагай сеткилдиг мөзү-бүдүш, эртем-билиг, арга-дуржулга-даа четчир. Бодур мээң саналым, ону чонувуска дамчыдып көрүңер». Ол хевээр дамчыттым, Петр Александрович.

— Монгуш Борахович Кенин-Лопсан эн-не хүндүлээрим, Тывада хамаанчок бүгү делегейде ховар кижилерниң бирээзи. Деткимче сөстери дээш четтирдим. Аралажып, харылзажып, ажылдап турар улус бис. Ынчалза-даа мен бодаарымга, сайыт-даа, школа директору-даа — удуртукчу кижини чаңгыс олутка үр орган ажыы чок. Ылаңгыя мен хире улгады берген удуртукчу орнун солуур сал-

гакчызын белеткээр айтырыгны утпас ужурлуг. Мен ажыы-биле чугаалаар-дыр мен, салгакчымны белеткеп турар мен деп.

Корр:— Республиканың школаларының кышка белеткели хүннүң чугула айтырыы болгай, ол дугайында чугаалап көрүңер, Петр Александрович. Чеди-Хөл кожуунда башкылар шупту политикаже дүлнүп, кожуун чагыргазының даргазының олудунче чүткүп турар деп чугаа дыңналды ийин.

— Республиканың школаларының кышка белеткели план езугаар чоруп турар. А Чеди-Хөл кожуунга хамаарыштыр алыр болза, Сайлыг школазындан өскези кышка белен. Сайлыг школазының дугайында бо хүн чаа яамыга чугааны кылдывыс. Ол школаның котельнаязын септээринге 158 муң рубльди бээр болдувус. Бо хонуктарда ол кылдына бээр. А соңгулдалар дээрге соңгулдалар-ла болгай, амыдырал ышкажыл, аңаа киришпес аргавыс чок. Чоннун бүзүрелин чаалап ап шыдаар мен дээрзинге бүзүрелдиг улус киржир-ле ыйнаан, оларның эргези ышкажыл.

Корр:— Чаңгыс аай күрүне экзаменнериниң (ЧКЭ) түңнели кандыг болганыл? Ол түңнел-биле дээди өөредилге черлеринче кирип алган студентилеривис кайы хире өөренип турарыл? Чаңгыс аай күрүне экзаменнери деп аттестастаашкынның салдары эки болуп турар бе азы багай бе? Ол экзаменнериниң мониторингизиниң контролюн шыңгырадыр болза эки дээрзин амыдырал көргүзүп турар апарган дээр-дир.

— Чаңгыс аай күрүне экзаменнери дээрге эксперимент-ле болгай. Доозукчунуң түңнел аттестация демдээ болур. Эксперимент 5 чыл уламчылап турар. Бо чыл шилчилгелиг чыл болур. Баштайгы үш чылда бергедээшкinner хөй турган. Чаа хевирниң ажылы болганда, ындыг-ла ыйнаан харын. Чүвеле болза, бажывыс-биле олче дүлдүне бээр байдалывыс бар ийик чоп, чаңгыс аай күрүне экзаменнеринге база ынчалдывыс. Ынчангаш эгезинде сес хире эртемде багай болган бис. Ам арта кол-кол эртемнер турган. Ынчалза-даа үш чыл эрткенде байдал өскерлип эгелээн. Бо чылды ап көрээлиңер: орус дылда, физикада, математикада, биологияда түңнелдер



экижээн. Географияда хөлчок эки, ам арта бир дугаар бо чылын дужаап турар хиреде. Кол сорулга — өөредилгениң шынары. Орус дыл биле математиканы дужаары албан. Бо талазы-биле көргүзүгдө немелде бар. Четпес чүве чүл дээрге, химияда бо чылын багай болдувус. Кабинеттер-биле четчелеттингенивис эки. Чаа кабинеттерни безин садып ап турар бис, ынчалза-даа химия башкыларының ажылы көзүлбейн турар-дыр. Оон аңгыда чаңгыс аай күрүне экзаменнери уругларга психологтук шаптараазынны болдуруп турар. Дужаап алыр ирги, дужаап албас ирги мен бе дээн бодалдарга алзып, корткаш, уруглар чамдык билир-даа темаларын утуп алыр таварылгалар бар. Харыылаар айтырыгларның чамдыызы база чедингир эвес болур, өөреникчилер утказын билбейн баар, элдээрти айтырып каан боор ийикпе азы ындыг-даа, мындыг-даа бооп болур, ийи харыларлыг айтырыглар кирип каан-даа боор. Ылаңгыя төөгү эртеминде уруглар будалып каар таварылгалар бар. Ол дээрге бистиң буруувус эвес-тир, тестерни тургузуп турар төптүн, РФ-тиң Өөредилге яамызының харыылап турар айтырыы-дыр. Баштайгы чаңгыс аай күрүне экзаменнериниң түңнелдери-биле дээди өөредилге черлеринче өөренип кирген студентилер эки өөренип турар деп болур бис. 600 хире кижини чүгле бештерге өөренип турар-дыр. Каапкаш баар таварылгалар 3 хуудан бичии-ле ажыг. Билииниң шынары 52 хуу. Ол үеде кирген, ам өөренип турар студентилерниң 92 хуузу өөредилгезин шыдап турар.

Корр:— «Российская газетада» бижип турары болза, Иркутск облазында

аныяк башкылар акшашалың эвээш дээш, ажыл соксадышкыны кылырынга чедир «кыжанып» турар болду, а бистиинде байдал кандыгыл? Аныяк башкыларның шалыңы эвээш бе?

— Ийе, эвээш. Кайда-даа ындыг. Башкыларның акша-шалыңы моон соңгаар оларның ажылының түңнелинден хамааржыр апаар. Он чыл ажылдаан, ол хиреде категория дужаап албаан болза, аңаа чүү дээш шалың немээр боор. Башкы билин бедидип, боду өспөс болза, каш борбак акша алыр болбай канчаар. Өөредилгени модернизастаарының комплекстиг төлөвилели бир дугаарында өөредилгениң шынарынче кичээнгеи угландырган, оон соонда эксперимент хевирлиг күш-ажыл төлөвириниң чаа системазын ажылгаар. Өөреникчини хүлээп ап турда (сентябрьда) мониторинг биле өөредилге чылы дооступ турда (майда) мониторингини деңептерге, ынчан түңнел эки болза, башкының шалыңы немежир. Ынчангаш башкылар билин бедидер курстарга өөренип, национал школаның сайзыралының институтунга өөренип, чогаадыкчы ажылдаар херек. Ынчалза-даа кошкак түңнелдерлиг болуп турар аныяк башкыларга безин 10 хууну немелдени төлеп берип турар бис, кызып ажылдаарынга деткимче болзун дээш.

Корр:— ТКУ-ну чылдыңна хөй кижини доозуп үңүлө турар, ол хиреде башкылар ам-даа чедишпес, ылаңгыя көдээде. ТКУ-нуң доозукчуларының үлелгези канчаар болуп турарыл?

— ТКУ дооскан кижини бүрүзү башкы эвес болдур ийин. Шаанда Кызылдың күрүнениң башкы

институду турар үеде, мен бодум база ону дооскан мен, чүгле башкыларны доостуруп турган. Ынчан методикаже, практикаже улуг кичээнгеи углап, хөй шакты берип турган болза, ам ындыг эвес. ТКУ-га университет комплекизи турар ужурлуг. Оон иштинге башкы институтун тургузар саналды киридивис. Хакасияның университетиниң комплекизинде янзы-бүрү институттар бар, чижээлээрге, юстиция болгаш эрге-хоойлу институту дээн ышкаш. ТКУ-га башкы институту турар болза, ол республикага чүгле арыг башкы кадрларны белеткээр ийик. Ам дээрге ТКУ-да калбак профильдин мережилдиглерин белеткеп турар. Чылдың-на март айда ТКУ-га доозукчуларның хуваалдазы болуп турар. Хостуг олуттарны санап тургаш, чагыгны кирип турар бис. Аныяктарны күзелдивис-биле ап турар бис, ынчалза-даа чурттаар оран-сава айтырыы берге болганындан, Кызылга артарлары ховартап турар. Вакасиялыг олуттар чылдан чылче эвээжеп турары чажыт эвес. Пенсионер башкылар дыка хөй. Пенсионер-ле дээш башкының шагын казыыр эргевис чок. Бир эвес башкы эки түңнелдерлиг ажылдап турар болза, оон өөреникчилери дээди өөредилге черлеринче кирип ап турар болза, ындыг башкыга кандыг-даа айтырыг турбас ужурлуг.

К. Куулар (Кызыл):— Тыва дыл, тыва чогаал шактарың чүге кызырып турарыл? Национал компонент шактарындан ап болбас бе? Номда болгаш программада карышкактарны кажан эдерил? Кызылга чүш дугаар национал школа туттунар бе, ийи-ле школа улуг хоорайга эвээш ыш-кажыл?

САЛЫМ-ЧОЛУ — ХОЛУВУСТА

—Чүгле тыва дыл, тыва чогаалзвес, өске-даа эртемнерниң шактары кызырлып турар, чижээлээр, орус дылдың. Төрзэн чугаа, төрзэн чогаал, 10-11-ниң тыва дылдың чаа номнарын парлаттывыс. А программада карышкартар айтырынга амдызында күш четпейн тур бис, ону эдер апаар, ол шын. Мен уруглар холушкак школаларга өөренип деп күзөлдүм мен. Бот-боттарындан өөренип, эки билчир, эп-найыралдыг-даа болурунга ол таарымчалыг. Мээң уругларым холушкак школаларда өөренип турар. Перспективтиг планда 625 олуттуг школа-гимназия тудуу болгаш 1600 олуттуг холушкак школа тудуу кирип турар.

Д.Саая (Кызыл):—*Хоорай газельдеринге школачыларның төлөвиринге чигелде тургузуп болбас бе?*

—Ол айтырыг мэрияның харыылаар айтырыгы-дыр. Чогум школачыларны эртенги шакта дажыглаар автобусту бис оон мурнунда чылын № 3 школага аңгылап берген турдус. Спутниктен уругларны дажыглап турду. Ол школа автобустун үрөп алды. Ам база школачылар автобустун дугайында айтырыгны шийтирлээр бис, оода 5 рубль өртөктүг кылдыр-даа болза.

Б.Өлзей (Эрзин):—*Мээң ийи уйнуктарым Кызыл хоорайда өөренип турар. Оларның доктаамал чурттаар чери чок: бирде бир төрөлдери виске, бирде өскезинге хонуп чоруп турар. Ада-иези ажыл чок, амыдыраар аргазын тып, тайгаже каттап, тооруктарым дээш сагым аарып тур. «Шын» солунке чагааны база чоруткан кижилер мен. Ам телефоннап турарым бо. Дузалаарының аргазын тып көргөн болзуңарза деп дилеглиг кижилер мен, хүндүлүг сайыт.*

—Ада-иениң кири бижидилгези кайда-дыр, олар кайда чурттап турар болдур ажы-төлү аңаа өөренип ужурулг. Өөренип уруг-дарыын каапкаш чоргулай баар мындыг-дыр, көрүңер даан. Ажыл чок деп чүве бо шагда анаа чылдагаан-дыр. Ажы-төлү дээш кызып чоруур кижилер, кандыг-даа ажылды тып аар-дыр ийин. Кырган-авазы түр када ажаап-тежээр хүлээлгени алгаш, уругларының опенуку кылдыр кылдыртып алып болган-на-дыр. Азы кири бижидилгезиниң аайы-биле школа чанының хүндүскү интернадынга кирип ап болур-дур. А хоорайга кири бижидилге чокта, болдунмас.

З.Намзырай (Кызыл):—*Школа директорлары чыттерлиг уругларны 10 класска хүлээп албайн турар таварылгалар бар-дыр. Ол хоойлуга таарышпас чычылшканы?*

—Класстар дола берген болза-даа, болур-чогуур аргазын өөренип көрүп тургаш, уругну — ылаңгыя 1-ги классчыны школа ыяап-ла хүлээп алып ужурулг. Үштерлиг-даа болза, чурттап турар чериниң аайы-биле хүлээп алып апаар. Директор башкы өөреникчини хүлээп албас болза, административтиг харысалгага онаажыр апаар.

С.Ооржак (Сукпак):—*Сентябрь 1-де чылдың-на уруглар школа библиотеканыңдан номнар алыр дээш баарга, акша негээр. Оон мурнунда 100 рубль деп турган болза, бо чылын 150 рубль дээр. Берип-ле турар бис, а номнар эрги хевээр боор-дур. Библиотека дээш чыгган акшавысты оорладыпкан автомашиназынга артык кезектер садып турар дээр-дир, ол кандаай чүвөл?*

—Ол шын звес. Ындыг болбас ужурулг. Библиотека дээш чыгган акшаны библиотека херзэнге ажыглаар ужурулг. Сайгарып көөр апаргандыр. А номнарга хамаарыштыр байдал, шынап-ла, дыка нарын. Бо шагда чүгле национал-регионалдыг компонентиниң номнарын акшаландырып турар, арканнарын тус чер бот-башкарылган органдары харыылаар апарган. Башкыларның август чөвүлел хуралына ол айтырыгны база чугаалаан мен. Библиотека фондулары аргажок эргижирзэн, чаартыр үе келген. Вторникте ТР-ниң Чазааның хуралы болур, аңаа ном садып алып акша-төгөрикти Өөредилге яамызын дамчыштыр төпчүткен кылдыр тургусса чогумчалыг, чүге дизе кожунунуң ниити бюджетинче кирип каарга, ол акша анаа-ла эстип каар ышканы, номнар-даа саттынмайн баар ужурунда. Ынчангаш бо айтырыгны бир янзы шийтирлээрин чугаалажыр бис.

Э.Монгуш (Кызыл):—*Класс фондузу, школа фондузу дээш-ле ада-иелер чыыр акшаларның чогуу чүже чарыгдаттынып турары-даа билдинмес боор-дур. Ону чыыры албан ужурулг ирги бе?*

—Кайы-даа өөредилге албан черинге боду немелде акша-хөрөңгилер турарын хоойлу хорувайн турар. Ынчалза-даа ол акша чылдазынга директор-даа, класс башкылары-даа киришпес ужурулг, оларның кылыр ажылы көңгүс өске углангышкыныг, өөредилге-кижизидилге херзээ-ле болгай. Бөгүнгү байдалды алгаш көөргө ындыг звес-тир. Башкылар кассирлер звес, оларны ол ажылдан хостап көрүңер. Класс фондузу, школа фондузу дээш, акшаларны ада-ие комитеди харыылаар. Кашты чыырын ада-иелер боттары шийтирлээр болгаш кайнаар чарыгын база олар харыылаар. Олар база отчедун ыяап

берген турар ужурулг. Акша-биле холбашкан айтырыгга «өрттенгеш» чамдык удуртукчулар хемчээр-даа алзып турган таварылгалар бар. Директор боду безин ону-мону садынар дээр эрге чок болдур ийин. Бодуңар чыгган болганда, кайнаар чарыгын силер шийтирлээр апаар силер.

Л.Базыр (Кызыл):—*Бүдүн өскүс мен. Эрткен чылын ТКУ-нуң 1-ги курузунга тургаш, кадыкшыл байдалым аайы-биле академиктиг шөлээге турдум. Ам өөрени бердим, ынчалза-даа ниити чуртталга бажыңындан өрээлди чүгле декабрьда алыр сен дээр...*

—Өөренип турар болганыңда сендээ ниити чуртталга бажыңындан өрээлди бээр ужурулг, кандыг-даа декабрь айдан деп чүве турбас. Бүдүн өскүстер хөй звес, шийтирлээр чүве чок айтырыг-дыр, деканыңга чеде бер.

С.Салчак (Кызыл):—*Бо шагда даштыкы дыл билири эргежок чугула апарган болгай. Даштыкы дылды бистиң уругларымыс 1 класстан эгелеп өөренип аргазы бар бе?*

—Лингофон кабинеттери бар школаларга даштыкы дылды 2 дугаар класстан эгелеп өөредип турар. Башкыларның чамдыызы профессионалдар звес, а курстар дооскан ийикпез азы чедир дооспаан дээди эртемниг башкылар бооп турар. Даштыкы дылды эге класстарга эмин эрттир чүдүргөн херээ чок деп санап турар бис, школа программазы ол чокка-ла нарыыдаан, ынчангаш 2 дугаар класстан эгелеп турарының ужурунда.

Г.Дулуш:—Кызыл хоорайда уруглар садтарынче олуттар чедишпес бооп турарындан бар уруглар садтарыңа чш дугаар кааптар немей тудар деп турар дээрзи шын бе?

—Ийе, Кызыл хоорайның мэри ындыг инициатива үндүргөн чүве. Ынчалза-даа уруглар садтарының турар орансаваларының хөй кезиниң дээвири ам бир каапты ууштыдаас, ынчангаш эки шинчилеп, инженер-техниктиг хыналданы шыңгы чорутпас болза хоржок.

—Экии, Петр Александрович, чаа өөредилге чылы-биле силерге байыр чедирип ор мен, башкы. Наталья Балчир-ооловна Тиртык-Кара-дыр мен. Школаларга «Кадыкшыл клубтары» тургузарыңа дузалажып көөр дилег кирип орак кижилер мен ийин, Петр Александрович.

—Четтирдим, Наталья Балчир-ооловна. Уруг-дарыгның кадыкшылы дээш сагыш чо-ваашкыныңар дээш четтир-дивис, башкы. Аргалыг-ла болза, силерниң ажыл-чорудулаңарны черле деткир мен.

Билир мен, дыка хөй ажылды чорудуп турар болгай силер. Алкоголизм болгаш наркомания-биле демиселди күштелдиреринге силерниң кирип турар үлүг-хууңар улуг. Кадык амыдыралды суртаалдаар ажылды хөй чылдарда чедиш-кинниг чорудуп келген болгай силер. Мээң оралакчым Уран-кыс Сергеевна Ондар-биле сырый харылзаалыг доктаамал ажылдап турарыңарны билир мен. Чедишкиннерни силерге күзөдим.

—Чаңгыс аай күрүңе эки-замекнериниң түңнели-биле Кызыл хоорай болгаш кожуннарның аразында ылгал бар бооп турар ирги бе?

—Улуг ылгал чок. Эң эгезинде харын кожуннарның байдалы шоолуг звес турган болза, ам түңнелдер Кызыл хоорайдан дудак чок. Ынчангаш хоорайга уруг-дарыын школа доостуруксаан ажыгы чок. Туран, Шагаан-Арыг, Кызыл-Мажалык, Бай-Хаак школаларының доозукчуларының билиниң шынары дыка эки болуп турар болгай. Буруңу чылын Кызылдың түңнели чамдык кожуннарга четпес болган.

П.Монгуш:—Мээң оглум чш-дөрт хире дөрттерлиг болган, бо чылын школаны доозар кижилер. Медаль-биле доозар деп идегеп турар бис, кандыг ирги?

—Бир звес ийи «4» болгаш өскелери шупту «5» болза, ап болур-ла. Алдын азы мөңгүн медаль-биле доозары эки болбайн аан харын, ынчалза-даа ыяап-ла медаль-биле доозар сен дээш уругну эмин эрттир чүдүрүп туруп бээр болза хоржок. Ажы-төлүңерниң кадыгыңар улуг кичээңгейден салыңар. Билиниң шынары эки-ле болза, дээди өөредилге черлеринче кирип алыры берге звес болгай.

—Школа директорларын ийи-чш кандидатураларның аразындан шилип соңгуп болбас бе?

—«Тыва Республикага өөредилгениң күрүне-ниитилел эргелелиниң дугайында» деп хоойлуну ажылдап кылгаш, Тыва Республиканың Улуг Хуралынче кириптивис. Оон бир дугаар номчулгазы чоруп турар. Ол эрте бээр болза, ында айыттыңары-биле директорларны шилип апаар. Бо шагда салгакчылар белеткевестеп

Редакциядан: Хүндүлүг номчукчулар — ада-иелер, бир звес «дорт харылзаага» сайыт-биле чугаалажып четтикпейн барган болзуңарза, редакцияже азы ТР-ниң Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызынче чагаа-биле айтырыңарны чорудуп болур силер. «Дорт харылзаага» киржиң, айтырыг салганнарга редакцияның мурнундан четтиргенивисти илереттивис. Ол ышкаш Петр Александрович Морозовка чаа өөредилге чылы эгелзэн чай чок үеде безин хостуг шакты тып, редакцияга кээп, «Шынның» номчукчуларының айтырыгларыңа хары бергениңге өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Светлана БАЛЧЫР
материалды белеткзэн.

калган ол кончуг багай-дыр ийин. Коммунисттик партия турар шагда салгакчы белеткээр айтырыгны дыка шыңгы көрүп турган болдур ийин. Мени суг болзумза, Балгазын школының директорунга арай деп ажылдатты, анык дээш аан, шынында Кара-Хөл ортумаак школындан эгелзеш, элзэн каш чыл ажылдап каапкан, шору арга-дуржулгалыг апарган турдум.

С.Салчак:—Школачыларның изиг чем-биле ханды-рылгазы экижзэн ирги бе?

—Уругларның кадыгынче улуг кичээңгейни углап турар бис. Ынчангаш изиг чем-биле хандырылганы экижитпес аргажок. Ынчангаш Өөредилге яамызы тускай программаны ажылдап кылдывыс. Ону ТР-ниң Чазаа, Улуг Хурал чүү деп көөр чүве ийик. Хөй акша-төгөрик херек чүве-дир ийин. Санитарлыг норма күөселдезиниң талазы-биле бергелер тургустунуп турар. Аш-чемниң шынарын экижидери чугула. Школа буфеттеринге сүт аймаан элбедери чугула. Чипсы болгаш янзы-бүрү газыг суглар турбас ужурулг. Оон орнунга сүт-түг шай, чимис аймаандан сок-тарны уруглар ижер болза эки. Моон соңгаар-даа изиг чем айтырыын кичээңгейге доктаамал ап, хыналдаларны чорудар бис.

З.Ондар:—Школа назы четпзэн уругларның компенсациязын кайың алыр ужурулг ирги?

—Компенсацияны уруглар албан черлериниң бухгалтериязын дамчыштыр бээр. Оон хемчээли өг-бүледе уругнуң байдалындан хамааржыр: бир дугаар уругга 20 хуу, 2 дугаар уругга 50 хуу, 3 дугаар болза 70 хуу. Компенсация акшазы дээш күрүне дыка хөй чарыгдалды бодунче ап, ада-иелерге улуг деткимчени көргүзүп турары ол ышканы.

—Чединмес өг-бүлелерге дузаламчы болур ирги бе?

—Тыва Республиканың Чазаа ийи миллион ажыг рубльди чединмес өг-бүлелерниң ажы-төлү школага киреринге чарыгдазын дээш аңгылап берген. Бо чылын үш муң ажыг кижиге дуза херек болуп турар. Өөреникчи бүрүзү парта артынга орган турзун дээш бистиң яамымыс 200 муң рубльди үндүргөн, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы 720 муң рубльди үндүргөн, ол-ла айтырыгны шийтирлээр-биле ТР-ниң Чазааның фондузундан ам бир миллион рубльди берген.

АФРИКА, ЕВРОПА ШЫШЫЫНДА –

(Уланчызы. Эгези № 101 «Шында»).

Африка! Бо сөс бистерниң медерелиviste, сарбашкыннар, чааннар, арзылаңнар, шыргай джунгли, хуундан саарган чаъс, «там-там» деп барабанны адыжы-биле часкаан хел кетпес негрлер-биле, «Айболит доктор» деп ном-биле кара чажывыстан тура синген болгай. Бодум хуумда Африканы 1950 чылдарның ортан үезинде «15 харлыг капитан» деп кинодан билип алган болгаш, ол-ла хевээр, соксаал чок чаъс кудуп турар, кинода Геркулес ышкаш мөгө-шыырак негрлерлиг оран деп билип алган мен. Ынчангаш бо чайын Африканың изинге, кудуушкун-нуг чазынга белеткенип-даа алдым. А херек кырында Экваториалдыг Кара дип — Африка мындыг чер болду.

Бистиң чедип келгенивис Танзанияның девискээри экватордан 3 градус куду туруп турар. Ынчангаш бистер Чер бөмбүрээниң мурнуу полушариезинде келгенивис бо. Тус черниң чурттакчылары «Танзания» деп сөстө ударениени сөөлгү слогта адаар, «Танзания» кылдыр адаар чүве-дир. Экваториалдыг Африканың баштайгы эртенинден эгелеп, кайгаттынып, хайгаараттынып эгелей бердивис. Оттуп келген кижилер бир дугаарында өрү көөр болгай: дээр аяс бе, бүргег бе деп. Дээр аяс, ынчалза-даа манап турганывис изиг чок, агаары сериин болду. Микроавтобус иштинге бар чоруй долгандыр көрдүнгөн, чер ногаан-даа болза, довураа, хөрзүнү кызыл азы куу. Үнгөн ыяштары тарамык, кончуг чоон баобабтары танып каапты-вис, 50 метр хире узун эвкалиптер база турлар. Орук кыдыында кукуруза, банан ыяжы, чигир тростниги, кофе өзүп турары көскү. Савана деп, бистиң болза шынаа дег чер ол. Бистер курга сезонда келген болгаш дамды-даа чаъс дүшкенин көрбедивис. Национал парк эгези Маранга Гейт 1800 метрде болза, дүш соонда Мандара деп 2720 метрде турар хижиналыг лагерьге келдивис. Дараазында хүн 3700 метрде Хоромбо деп лагерьге чедип келдивис. Эң сөөлгү лагерь Кибоба үшкү хүнде чедердивис. Ол 4700 метрде турар. Джунглиден үнгөн соонда, бо ораның агаары Тывадан хензиг-даа ылгалбас. Термометр ап чораан кижилер мен, хүндүс изиг 25 градус хире, дүнелерде 8 градусче бады баар болду. Бедээн тудум сырын күштели бээр, бисте болза, тайга тазында азы чайлагарда дег. Бир элдептиг чүве, мында дүн 12 шак, хүн база-ла 12 шак бооп турар. Кежээ 7 шакта дүн дүжер, эртенгиниң 7 шакта хүн үнер. Экватор болгаш ындыг, хүн дал дүште кырывыска кээр, ынчалза-даа ооң херелдери бисте дег чидиг эвес. Бир сактырга, күскү хүн дег-даа. Оон-даа элдептиг чүве, шупту улус 12 шак удуур болду. Тывага болза кежээ 7 шакта удуп чыдып алгаш, эртен 7 шакка чедир кым шыдаар, уйгу сергеп, оорго-моюн шылап калгай. А маңаа кавайлыг өпөя дег шыыладыр удуур чер болду. Дүне тургаш сылдыстар барып четчелеп турдум, кижилер таныыр сылдыс-даа чок. Улуг, Биче Чеди-Хааннар-даа чогулу, ол хамаанчок Дээр-Оруу безин билдинмедил. Хижиналар ындында ыяштар аразында бир-ле амытан кургамзыды алгыра-дыр: та сарбашкыны, та леопарды. Бистиң оруувуска чаңгыс-даа хем таварышлады, кооргалдарда дырылаан дамырактар мүнө таварышкылаар. Бедий бергеш куду көөрге, булуттар бут адаанда турар. Ооң кадында ол дыгый булуттар горизонтундан горизонтуже



Сит-Хөл кожуннуң тугун шыпшыкта азып турары.

Черниң бөлүрүк аайы-биле как-палталчак кылдыр чыдып турар.

Домодедово аэропортуңдан эгелеп кайда-даа чугаа, бижимел англи дылда болуп эгелээн. Мен школага немец дылды бичии өөрөнгөн кижилер мен, англи дылдың үжүглелин чаа-ла алып чоруурум бо. Марианна англи дылды Кызылдың 2 дугаар школынага өөрөнгөн турган болгаш бичии бөлүүвүстүн хелемечизи болу берген. Дылды өөрөнгөн бир аңгы, ажыглаары сыр өске-даа болза, ол чугаа кылыр черлерге чер-ле торулбады. Ынчангаш бистиң мурнувуста чаттылган делегей Марианнаның англи дыл билиринден дорт хамаарып тур. Эгезинде ол бодундан шала эгени аарак даштыкы дыл-биле чугаа кылып турган болза, сөөлүндө барып чоданы сый англилептер болу берди ыш-каш. Доктаамал даштыкы дылды дыңнаарга, бир тускай аянныг, аялгалыг чүве болду. Ол бүгү медерелче чайгаар сиңип кирип бар чыдар мындыг. Танзанияның чурттакчылары суахили дылдыг. Бо дээрке чөөн Африкада эң нептерей дылдарның бирээзи, суахили дылда элээн хөй күрүнелерде 35 млн. кижилер чугаалажып турар. Баш удур хөй эвес сөстөрлиг тыва-суахили словарь парлап алган кижилер мен, ону ажыглаптар аргазын тып чадап-ла чор мен. Удекчивис Бальтазар бодунуң дылыңдан аңгыда арыг англилээр. Килиманджарода танзанийлер шупту англилээр, ол хамаанчок италян, француз, испан дылдарда оларның чугаалажып турганын көрдүвүс. Даштыкы дылдарны билдир, доктаамал даштыкылар-биле харылзажып турар болгаш оларның культуразы дыка бедик-тир деп эскердивис. Эртен кежээ, чөмөн-хижинага кижилер бүрүзү бодунуң дылы-биле чугаалажы бээр, езулуг дылдар конгломераты — он-он шуралгактар даажы дыңналыр. Орус сөстү чаңгыс-даа дыңнавадывис, ол чүгө бистиң аастарывыстан үнүп тур. Мен сынык не-

мец дылымны бир катап швейцарлар таваржып кээр, чаңгыс катап ажыглаар аргалыг болдум. Ынчалза-даа херек бергедээнде, орус-тыва-немец-англи-суахили сөстөрү кижилер тургаш, танзанийлер-биле чугаа-даа кыла кааптар мен. 4-тен 8 кижилер удуур өрээлдерлиг хижиналарга эртен, кежээ дыңнаарга, даштын улус тывалажып: «Эй, аал...» азы орустажып: «Ты, чо?..» деп турганзыг кылдыр дыңналып кээр чүве болду. Аян-чорукка ынак мында кымнарны чок дээр: европейжилер, американнар, кыдаттар, японнар, африканнар... Олар шупту англи дылда харылзажып турлар. Ол дылды чүгээр кылдыр билдир турган болзумза, хөй-ле солун чүүлдерни билип эккээр турган-дыр мен ийин. Карак-биле хөйүн көрүп аар-ла харын, ынчалза-даа дыл оон-даа хөйүн бээр турган. Бисте Алдан-Маадыр күдээзи Шон деп американ оол бар болгай, күдээ-хүрегенниң күжүн көрүп, аңаа башкылатпас болза, кайыын боор, мурнувуста чедер ораннарывис ам-даа бүдүн делегей болгай дээр болдалар башка бо-ла кирип кээр.

Мандарага эрэн-шокар чон аразыңдан Мурнуу Көрейден келген херээжен кижилер бистиң биле чугаа эрей берди. Ады Мария болду. «Бистиң нациявис кончуг күштү!» — деп, ол чоргаары-биле чугаалай-дыр. Ооң оозу шын харын, көрейлер дээр, бүгү талазы-биле сайзыраңгай ийик. Бистер боттарывис дугайында өскөлөргө ындыг сөстөр эдип шыдавазы-выстан, улуг тындым.

Килиманджаро шыпшыныч чедер дээр аян-чорукчуларның бөлүүн 20-ден 40 хар чедир назылыг танзанийлер үдөп чоруурлар. Оларның арын-шырайы дески кара улус болду, бажынын дүгү чол-дак болгаш дыдыраш. Колдуу-ла узун дурт-сынныг, оларның аразында тывалар дег безеректери база бар. Шупту эр улус болдур эвеспе. Бир бөлүктө: гид, ооң

оралакчызы, повар, официант база чүк чүктээр улустар бар. Чаңгыс бөлүктү он хире кижилер үдөп чоруур. Олар аш-чемни, ижер сугну, газтыг балонну-даа чүктөп алган чоруурлар. «Чүктөп» деп сөс маңаа арай-ла таарышпас хире-даа, олар чүктү колдуунда-ла бажынга салып аар болдулар. Бажында корзиналыг, ооргазында улуг рюкзактыг, хөрээнде бичии рюкзактыг-даа чоруурлар. Хижиналар кылыр тудуг материалдарын чедирерде кандыг-даа техника ажыглавас: узун манзаларны безин бажынга салып алгаш 3-4 хондур кылаш-биле чедирер улус болду. Башка чүк дажыыры эки чүве-дир деп билдивис, дурт-сын доктаамал дорт чоруур болгаш каян-даа бүшкүйбес. Шак бо ажылда чүс-чүс танзаний аныяк эрлер хаара туттунган. Олар амыдыраар акшаны, бисте дег холу-биле эвес, буду-биле ажылдап ап турарлар. Доктаамал кылаштап турар болгаш танзанийлерниң ма-га-боду сиңиреш, шилгедек. Чаңгыс-даа шөртөк ижинниг азы семис кижилер көрбедивис. Туризмде муң-муң кижилер хаара туттунган көскү. Бичии оолдарны чурукка тырттыраарга: «ван дола» — «бир доллар» дээр турар. Фото-аппарат каш катап «шак» дээр болдур, ынча долларны төлээр сен. Ынчангаш адырык бир долларларлыг чоруп турдувус. Бистер бо делегей чурумун билбес болгаш, даштыкыларның фото-аппараттарының объективтериниң мурнунга улуг өөрүшкү-биле халаска туруп бээр ийик бис. Бо дүрүмнү моон сонгаар чөпсөккө ап, даштыкы туристер мурнунга халас чурукка тырттыраары уттур болзувусса эки-дир деп билдим. Ынчангаш-ла Танзания бир чылда туризмден 1 миллиард долларны ажылдап ап турар. Танзанийлер чырык өрөмчөйгө чаңгыс катап чурттаар амыдыралга ынак, ону үнөлөп билдир дээрзин эскердивис: аксында таакпы ыжы бурулаткан кижилер ховар, а арага дугайында

сөс-даа эткен херээ чок. Хоорай, суурларда танзанийлерни көөрге, 1950 чылдарны Тывазы сагындыраар: кижилер бүрүзү-ле ажил-амыдыралы дээр кызымак болгаш куду жеңейнип-ле чоруур болдулар. Улуг орук кыдыында чадгы кырында боттарының та чүү деп үнүжүн ууштап, саарып, кургаткан: ийи дугуйлуг тергелерин аш-шары орнунга боттары сөөрткөн, оранының кежиин садып-саарган, шаңнарда дүжүдүн ажааган. Бистерни ажаап-тежээп чоруур танзанийлер масаи биле чаго аймактарның төлээлери бооп турар. Масайлар дээр узун, шыырак, төөгүдөн тура дайынзырак, бода мал азыраар амыдыралдыг улустур. Тырың мага-боттук, тывалар дег буттарын доора базар, каткы-хөглүг Бальтазар чаго аймак уктур. Танзанийлер кончуг биче сеткилдиг, чазык улус болду. Уткужуп келген кижилер бүрүзү «Чамбо!» деп суахили дылда мендилежир. Шыны-биле чугаалаарга, Экваториалдыг Африканың бо узун кокпазынга мен Тывама хевээр дег бодаар болдум. Бистиң долган-чан чүс-чүс танзанийлерниң сагыш-сеткилиниң, угаан-медерелиниң биске хамаарылгазы ол хире чырыктылыг бооп турарының ужуру ол. Оларның өске кижилерге төрөлзөк хамаарылгазының кырынга Тываның дег ногаан ыяш-дажы, талытыр чаттылган шат-сыны, сергек сырыны катчып кээр, шынап-ла, маңаа-ла төрүттүнгөн кижилер дег болу бээр сен.

Үшкү хүнде делегейниң сурагы-лыг вулканы, даа — Килиманджаро мурнувуста көстүп келди. Бо дээр-ге ордулашта турар 90 км диаметрлиг өшкөн вулкан бооп турар. Африка — кижилер төрөлгөтөнниң тывылган кавайы боорда, 3 миллион чылдар бурунгаар бо турар Килиманджаронун чоогунда эң баштайгы кижилер амытан маңаа тывылган деп эртем тодараткан. Шак мындыг делегей төөгүлүг, бажында ак меңгилерлиг дага эң

баштайгы тывалар чедип келди-вис. Ойт-сиген, артыш дег инелер-лиг чадан апарган ыяштар төнерге, шат эгелзэн. Ында-мында чыткылаар хаялар дээрже, бо вулкан дириг турда, ооң кратеринден ужуп келгилзэн-дир деп билдим. Бистиң кол-ла сорулгавыс – моон шыпшыынга чедери болгай. Үш хондур маңаа чедир кылашташ-канывыс дээрже сорулгавыс боттандыраарының белеткели-дир. Бо чылдың эгезинден тура-ла, бар күжүвүстү, арга-дуржулгавысты, мага-бот белеткелин чүгле моон – 5895 метр дээрже үзейген Килиманджароже үнер дээш углаан болгай бис.

«7 бедик – Тыва» деп төлөвилелди боттандыраары дээрже чүгле диптерниң эң бедик шыпшыктарыңче үнери звес дээрзин ыңдыг бодал башка кирип турда-ла медереп билген мен. Бо төлөвилел-биле, бир-ле дугаарында, тыва кижилер Чер бөмбүрзээниң бар турган климаттыг куржагларын шыдажып эртерин херек кырында шынзыдар ужурлуг. Изиг, чылыг оран – Африканың агаар-бойдузунга кандыг-даа бергедээшкин чок чоруп турарывыс бо. Диптер бүрүзүндө ол черниң ажын-чемин, кат-чимизин база ижип-чип, шыдажып эртер ужурлуг бис. Үш хире хонукта ижин Африканың суун өскөлө келди. Ооң соонда танзанийлерниң ааржызыг, амданы билдинмес-даа, горохсуг чуданбыдааларын, бисте нептеренгей чимистерден аңгыда: авакадо, манго, поп-корну суг, арганзымаар дагаа ээдин-даа дүш чок чемзине бердивис.

4700 метрде хая-даш аразында турар, Кибо деп лагерьге келген-вис дээрже, чоорту акклиматизация эрткен-вис ол бооп турар. Бир хүнде-ле 1000 метрни бедип турар болгаш организм-вис агаар эвээжеп турар байдалга чаңчыгып турары ол.

Бистиң эрткен лагерьлери-висте: Мандарада, Хоромбода база мында Кибода-даа электро-энергияны кандыг-даа моторлардан албас, чүгле хүн батареялары ажыглап турар. Радио, телефон харылзаазы, кежээки чырыкты ол батареялар хандырып турар. Ынчангаш бензин, солярка, масло дугайында мында чугааның ора-созаа-даа турбазы билдин-гир. Бисти бир кайгадыпкан чүве, мынча хонуктарда кокпага-даа, джунглиге, шатка, дагга-даа чаңгыс-даа агарар саазын, бок көрбедивис. Төрзүн черинге ынакшылын чүгле аксы, дылы-биле илередирлер кайы хөй болгай, болар ыңдыгларның санынга кирбес улус болду. Бисти эдиртип чоруур танзанийлерниң хүн чурумун сагыры чер-ле хажык чок: эртен 7 шакта турар, 7.30-де чөмненир, а 8 шакта кокпага чоруп оран бис. Орук ара тускай стол, сандайлыг черлерге хаптап бергени «ланч» деп аттыг чөмни чиир. Тропиктиг аарыглардан камгалалдыг-даа болзувусса, серемчиде хорамча чок дээш, бо черниң дамды-даа суун пактавайн, берген чөмдөн өске чуну-даа амзавайн чор бис.

Кибога келген чамдык даштыкылар даг аарыынга алзыпкан турлар. Моон өрү кылаштавас деп турарлары база бар. Көрөй-Мариявыс даш кырында арны ак тос дег агара берген кускан олур. Үдекчилер-вис бисти чемгергеш, дүне оттуруптар бис диштилер. 10 кижилер үрээлге шимзэн-дааштан орта уйгу-даа келбес. Бальтазар бисти оттургаш, шайладырга бодуустун хаан-шайывыс ишекш, арбай далганын чииринге белен кылдыр бөлгөп алдым. Хензиг-даа дүвүрзээни башта бе-

зин чок, кылып-ла билер чүвевис – дүнелерде шыпшыктар үнүп өөрөнгөн чүве дег, альпинисти чылыг хевивисти кеткеш үнүптүвүс. Дүнеки лагерь дирлип үнгөн, бөлүк-бөлүк аайы-биле чоруп турлар. Тик 12 шакта баштарда фонарьларны чырыткаш, дстин-чип алгаш дагже углаптывыс. Дүн ортузунда бедик даг үнүп чораан звес, солун-дур звеспе! Бисти Бальтазардан аңгыда база бир оол үдеп чор. Дүне кылаштаарга, үе, чер эрткени билдинмес оозу эки чүве. Узун тал курту дег дстинчип алган, үрмек даштарлыг кадырны өрү дыйлайтыр үнүп бар чор бис. Мөңгүн-Тайганың Каргы талазындан Саадак арт-даа сагышка кирер. Адаанче көөрге, асфальтылыг орукта машиналар чыскаалып алган чоруп оран дег. Мен черниң бедиин дужууста карара берген турар Мавензи деп дагдан тодарадып чор мен. Ол 5100 метр чүве. Элзэн болгаш дыштанып каап, бедип-ле ор бис. Бистиң эрткен кокпавыста Американың Аризона штаттан бели шимчeves инвалид эр тускай тергелиг чоруп орган кижилер, ону сактып келдим. Ол 3 дугуйлуг тергезинде дөрт-даяктап олуруп алган, холдары-биле педалдар долгап чоруур. Бистиң бир хүн чадаг эрткен черивисти 5 хондур эртип турар. Гиннес рекорду тургузар дээн. Ынчангаш ону хөй санныг улус үдеп чоруур, телевидение база тырттырып чоруур. «Шак ыңдыг инвалид кижилер бо хире кадырны канчап үнер боор» деп

Ийиги бедик таваржып келди, ону Стелла Поинт дээр, хемчээли 5756 метр.

Марианна даг аарыынга алыс-кан хевээр. Байдалын айтыраарымга, «ажырбас мен» диди. Мен ооң кадыг-бергеге кайгамчыктыг шыдамыккайын Памирге көргөн мен, ооң байдалы кайы хире-даа берге болза, чүгле чаныш-сыныш чок тура-соруунуң ачызында ол шыпшыкка чеде бээр. Мээң тыныжым ам кээп дакпыжап эгеледи. Бис ам Эльбрустан безин бедикте бис. Сагыжымда байдалымны Памир-ниң бедии-биле деңнеп чор мен. Ынчангы 6000 метр бедиктиң байдалында ышкыш-тыр мен. Бедик дагларның кижиге эң-не хоралыг. талазы бо-дур ийин, тынар агаар чедишпези. Ам шак ол байдал, кеденгирлеп турган дег, хенертен келгеш, бисти бүргей шаапты. Бедик дагларның улуг айыылы — хат, соок, чалымнар-даа звес, агаар чедишпези деп билер мен. Мээ-медерелде хан кислород-биле чедир хандыртпайн баргаш өкпе, чүрек шапкылаанып эгелээр. Оон-на баш аарып, куштуруп, холбут шимчээшкини будалып, угаан-медерел чанып эгелээр, чилчик үстүр. Мындыг «даг аарыында» бүгү назынында инвалид бооп артып болур. Ам ажырбайн-даа баргаш, чанып келгеш элзэн үеде дөмөй-ле аарыыр бис. Альпинизм спортунуң шак бо айыылын өске улус кайыын билер. Даг аарыы 2500-3000 метрден-не эгелей бээр.

Чамдык даштыкылар чүгле идик дурту хире базымнар кылып, оожум бурунгаарлап чорлар. Ол өйдө чөөн чүктен кызыл хаяа тывылды. 6 шак чартыкта хүннү баштайгы херелдери горизонт ыңдындан согунналы берди. Эки,

ооң эринде меңги доштар бар, олар 10 чыл болгаш шупту эрип каар деп чугаа бар. Черниң бөпүрүк аайы-биле шыпшыгган булуттар ушчок адаавыста. Экваториалдыг Кара диптиң эң бедиинден, мурнуу талада Мурнуу-Африкан Республикада Кейптаун хоорайдан эгелээр, соңгу талада Мароккода Танжер хоорайга чедир девискээр шупту биске көстүп турар дег кылдыр сагындырды.

Африка шыпшыында келген кижилер бүрүзү Ухура Пикте бижиктерлиг черге чурукка тырттырып турлар. Бистер турупкаш баштай Тыва Республиканың Чаззааның Даргазы Шолбан Кара-оолдун тывыскаан Тываның тугун, ооң соонда сүлде демдекти көдүрдүвүс. Дараазында: Тываның Москвада Төлээ чериниң тугун, Сүт-Хөл кожууннун тугун, чоннун берген ак-көк кадаан, «Шың», «Тувинская правда», «Российский писатель» солуннарны дээш. Бистиң видеокамеравысты, фотоаппаратывысты мен, Марианна, Бальтазар олчуп-солчуп базап-ла тур бис. Хөй улус бисти артывыста манап турар, эпчогу-даа аажок, далажы бердивис. Мен хылыргай хаптан Сүт-Хөлдүн, Хорум-Дагның Хола-Хараганның, Кызылдың адыш-адыш ишти хире довураан куу даштар кырыңче төп кагдым. Марианна Ийи-Талдың довураан төп кагды. Бистер каш минута болгаш моон мөңгези-биле арлыдаа бээр болзувусса, бистиң төрзүн оранывыстың ыдыктыг довураа тыва кижилер маңаа – Африканың шыпшыынга изин арттырган дээрзин херечилеп чытсын! Бо довурак төрзүн Тывавыстың маңаа артар сүлдө-сүзүү болзун!

Ам далаш чокка термоста изиг

ган болгаш ыңдыг – бир диптиң шыпшыында Тываның тугун киискиттивис. Ийиги дип болур Европа шыпшыыңче үнгөн оолдар база сорулгавыс күүсеткен дээрзинге бүзүрелдиг келген кокпавыс-биле чавызап-ла ор бис. Шыпшык кырындан тураскаал кылдыр даштар алырын дүвүрээрш уттуп алган бис. «Даш-даа канчаар, шак ыңдыг хевирлиг вулкан дажи Мөңгүн-Тайгада бар-ла болгай» дээш, джунгли иштинден Бальтазар көрбзүн аразында бичи хап ишти Африканың хөрзүнүн «тептим» звеспе.

Сөөлүндө чанып келгеш, кыдырык улдуңнарлыг идиктеривисте Килиманджаро шыпшыындан 8 даш ызыртына берген чедип келгенин көрүп каар бис.

«Килиманджаро» национал парктың эгези Маранга Гейтке кээривисте, ол черниң удуртулгазы бистерге шынзылгалар – сертификаттар тудуштулар. Оларның дугаарлары 37978 биле 37979. Ында бистерниң ат-сывыыс бижээр, «...Африканың 5895 метр Килиманджаро кырыңче үнгени шың» деп бижип каан. Моши хоорайда «Транскибо» фирма база-ла сертификаттар берди. 3123,3124 дугаарлыг ол шынзылгаларда Килиманджароже үнгенивисти бадыткаан. Маршруттун эң төнчүзүндө бисти үдеп чоруп турган танзанийлер-биле санажыр чүве болган – «чаевоилар» бээр. «Альпиндустрия» улузу 300 долларны бээр силер дээн. Бисти эдирткен кижилер саны хөй болгай, ол хире акша өкпеленчиг хевирлиг. Олар, шынал-ла, ак сеткилди-биле ажылын чогуштулар. Кижилер сеткили хомудып болбас, ынчангаш удуртукчу кижиге – гид Бальтазарга 100 доллар хөйүнү тутсуп бердим. Ооң кырынга немей Москвадан садып алганывыс белеткери: Кремльдиг ручкаларны, матрешкаларны бердивис. Дөженир ковриктеривисти, «Тывызыксыг Памир» деп номнарны база тудустум. «Номга кирер сен, Бальтазар. Келир чылын чорудуп бээр бис. Орус дыл кырында-даа болза, чуруун турар» — деп, Марианна ооң сеткилин өөртү.

Танзаниядан чанарда база-ла биезги аэропорттан ужуптувус. Орук ара Катарның төвү Дохага караңгылай бергенде ужуп келдивис. Адаавыста хоорайларның чырыы хүндүс дег болгаш автотрассаларны Кызылдың кудумчулары дег чырыдып каан бооптур. Москва рейзинге чедир элзэн үе бар. Хүндүс турган болза, транзиттиг виза алгаш кедергей бай күрүнениң төвүн көрүп боор турган. Доханы делегей белдири деп боор чорду. Мында «Дутуфрее» дээр үндүрүг чок садыгдан араб шейхтер, индустар, кыдаттар, европейжилер – кымнар-даа делегейниң эң шынарлыг ажын-чөмүн, барааннарын транзит рейстиг билеттерин көргүскеш, долларлар, риалдар, фунт стерлинглер-биле садыглажып турлар.

Москваның Домодедовога эртен ужуп келдивис. Аэробустун дугуйлары черге дээптер билек, россияжи пассажирлер адыш чаккай бердилер. Кижиниң чуртту ол хире эргим! Дүжүп келген дораан Мергенче долгаан: Кавказ чоруткан оолдарывыс август 11-де Эльбрустун барыын талакы шыпшыыңче (5642м) үнгеш, август 14-те Эльбрустун чөөн талакы шыпшыыңче (5621м) база үнгенин чугаалады. Олар Москва поездинче ам олуруптарлар. Тываның тугу ында база киискзэн боорга, билдинмес чоргаарал мага-ботту бүргей апты. Даглыг оранның төлдери – бистер ийи диптиң эң бедик шыпшыктарыңга чедер сорулгавыс шак ынчаар боттандырдывыс.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.



Африканың шыпшыыңче орук.

бодадым. Бир черге келгеш, хаялар кыры-биле дытпакталыр болган. Үстүвүсте дыштанган танзаний аныяк оолдар адыштарын часкап ырлажып, карангы дүндө танцы-самнап турлар. Бедик ам 5300 чеде берди. «Берге-ле эрлер-дир звеспе, болар!» деп бодадым. Бальтазар безин Килиманджаро шыпшыыңче 100 ажыг катап үнүп каапкан кижилер-дир. Соомда чораан Марианна даг аарыынга алзып эгелээнин меңээ чугаалай-дыр. Ам дыштаныр чер хемчээлин кызырыптывыс. Бир канчангаш көөрүмге, мурнумга чораан даштыкылар бөлүгөжип алган турлар. Бальтазар: «Көрөм бо!» деп мындыг. Фонарь чырыыңга калбак ыяштарда «Гильманс Поинт. 5681 м» деп англилеп бижип каан. Килиманджаронун эң адаккы бедии бо. Эртенгиңиң 5 шак болду. Шыпшыыңга чедир ам-даа бүдүн шак иштинде бедиирин үдекчивис чугаалай-дыр. Чалымныг хаялар баары-биле чоруп кагдывыс.

Африканың хүнү! Бо домакты янзы-бүрү дылдарда этпээн кижилер чанында чок деп бодай-дыр мен. Мындыг кара эртен кижилер төрзүн Тывазыңга-даа болза даг бажыңга канчап турар боор! Ам бистер, барып-барып Африканың шыпшыында турарывысты бодаарга, тоол-домаксыг-даа. 5895 метр Ухура Пик бо. Моон өрү чүгле бүлүргей Африканың дээр. «Ухура» дээрже суахили дыл кырында «Хосталга» дээни ол. Ийи чагыда манзыларда англи дылда бээр үнгөн улуска байыр чедиришкенин, дагың бедиин, бо эң бедик вулкан дээрзин, «Танзания» күрүнениң адын бижип каан. Өске таладан база аян-чорукчулар үнүп турлар. Соок 15 градус хире, хадып тур. Шыпшыкта кижилер саны 40-50 хире бар боор. Видеокамералар, фотоаппараттар чылыг хаптардан уштуруп, үзүк чок ажылдап эгелей берди. Килиманджаронун кырын төгөрик болгаш дески деп болур,

кофе ижип, белен былгап алганым арбай далганын чип аар-дыр деп бодал оорумда, Бальтазар далаштырып-ла турар мындыг. Ийиги үдекчи эрни көөрүмге, хеви чуга болганы чадапчок, дыка доңган хевирлиг. Бир кижилер доңуп турда, шөлзөчилеп шайлап турар харык кайда боор, чүктенгеш, Бальтазарның соондан кудургайлап бадыптывыс. Дедир бадарда бергедээр чүү боор, чавызаан тудум «даг аарыы» бистен адырып чоруй барды. Ынчалза-даа чамдык даштыкылар баксыраанындан, четтирип алган бадып турлар. Көрөй-Мариявыс шыпшыкче чедип чадашкан болду.

4700-те Кибога бичии удуткаш, оон чемгергеш, Хоромбоже бадырар чүве болган. Орук ара база-ла хөй кижилер үзел-бодалын Килиманджароже углап алган удур кел чорлар. Кудулаан тудум чүгле базымнарывыс звес, ал-сагыжывыс чиигеп чор. Күзеливис боттан-

Чеден харлаан Каа-Хемим

Чырык өртемчейниң кырында хоорай, суур бүрүзүнүн тудуунун баштайгы “дажын” салган хүннүг болгаш ол хүнден эгелеп оларның төөгүзү эгелээр. Үениң чүгүрүүнүн айы-биле кижилер төрелгетениң чурттап чоруур хоорай, суурларының салымы кандыг-даа боор: дайынчаа, агаар-бойдустун айыылдыг хай-халавындан буступ, буурап, чер кырындан чидип азы болза кончуг байлак элбекшилдиг, аас-кежиктиг болгаш сайзыралдыг амыдыралдыг-даа болур.

Бо чылдың октябрь 3-те Кызыл кожуунун төвү Каа-Хем суур мугур 70 харлаар юбилейин демдегеп эрттирер. Бодум Улуг-Хемниң Торгалыг төрүтүнген-даа болзумза, Каа-Хем суурну өскөн, төрөөн суурум деп санаардыр мен. Чүге дизе миннип келген амыдырал-чуртталгамның агымы маңаа эртип, улуг эвес-даа болза, назынымның иштинде суурда болган болгаш болур-даа болушкуннарның херечизи болуру мени кезээде өөртүп азы дүвүредип чоруур.

Бо суурга бистиң өг-бүлөвис 1977 чылда көжүп келген. Ынчан автобустар чүгле хоорайның чөөн талазында Своротокка чедир маңаар турган. Суурга чедип алыры дыка-ла берге турган ийи. Хоорай чораанда авам, ачам суг (ынчан мен 5 харлыг мен) ол узун оруктан могап-шылапкан кижини чүктөп алгаш, бажыңга чедирер турганын сактыр-дыр мен. Ынчангаш чаш кижини аргалыг-ла болза, олар хоорай кирерде албазын кызыдар.

Бир-ийи чыл эрткенде, Каа-Хемче углаан чаас соонда малгаш-баларлыг апаар орукка бичии-бичии сай-даштарны (гравийни) ургаш, суурнуң чунар-бажыңының чанынга чедир делгем орукту кылган. Ынчан харын хоорай-биле аргыжылга чүгээртээн. Каа-Хем кожууну баар улуг трассаны (ынчан асфальт чок турган) кежерге-ле, каш кудумчулар, чер бажыңнар турган. Трассаны өрү долгандыр бок төгөр черге, Каа-Хемниң хөмүр-даш уургайыңга чедир сарыг терезин долган кургаг хову турду. Хем кыдыында эге школаны, клубту, куш фабриказын, уруглар садын, почтаны, Көк-Тей ортумак школазы (ынчан №12 школа турган), эмнелгени, садыгларның шуптузун 10-15 чыл бурунгаар чаа кылган деп болур.

Ам көрүп көөрге, суурнуң калбарып, херлип, сайзыраанын кижилерниң суурдан хоорайже көжери дендээн. Ол бир талазында эки-даа, өске талазында багай-даа салдарлыг дээрзин кижилер бүрүзү угаап, билип турар. Ол дугайты өске кижилер сайгарып чугаалаар-ла ыйнаан, а мен Каа-Хемниң төөгүзүңге доктаап, мээң бир дугаар башкым болур Вера Айыжыевна Күчүн кырган-авамның болгаш оон чаңгысклассчызы, суурнуң хоочун чурттакчызы Григорий Шойжунович Нордуптуң сактышкыннарын маңаа кирир-дир мен.

Чогум төөгүзүңде Каа-Хем

суурну оон мурнунда Көк-Тей деп адап эгелээни - Тыва Арат Республиканың Биче Хуралының Президиумунун шийтпири езугаар Кызыл кожууну хоорайдан аңгылап, кожуунуң төвү болур тускай административтиг тус чер кылдыр болгаш оон төвү кылдыр эде адаарын 1938 чылдың октябрь 5-те шийтпирлээн бооп турар. Баштайында суурга 124 арат ажыл-агыйлары, 500 чурттакчылыг 6 арбан турган, оларның иштинде 261 эр болгаш херээжен кижилер бадылаар эргелиг турганын архив материалдары дыңнадып турар, а чогуу каш тыва азы орус хамаатылар бар дээрзин кожуунуң күрүне архивиниң материалдарында тодаргай айытпаан.



Григорий Шойжунович Нордуп.

Мээң бурганнай берген кырган-авам (авамның авазы) Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы Вера Айыжыевна (Сүт-Хөлдүн Алдыы-Ишкин чурттуг кижилер) көшкен хемчиктерге хамааржыр база оон чаңгысклассчызы, Эрзин кожуунуң Нарынга төрүтүнген, ол ам бүрүзү дээрзин кижилер бүрүзү угаап, билип турар. Ол дугайты өске кижилер сайгарып чугаалаар-ла ыйнаан, а мен Каа-Хемниң төөгүзүңге доктаап, мээң бир дугаар башкым болур Вера Айыжыевна Күчүн кырган-авамның болгаш оон чаңгысклассчызы, суурнуң хоочун чурттакчызы Григорий Шойжунович Нордуптуң сактышкыннарын маңаа кирир-дир мен.



Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы Вера Айыжыевна Күчүн.

Тей, Өндүм даа - ол ынчаар хем айы-биле куду ол-бо талаларга дыка хөй аалдар, кончуг бай араттар чурттап чораан. Ында кымнарны чок дээр - көшкен хемчиктер, Эрзин, Тес дээш, республиканың кайы-даа кожууннарындан малчыннар бээр көжүп кээп, маңаа малын азырап, ажы-төлүн өстүрүп, кижизидип турган. Шынап-ла, амгы Каа-Хемниң девискээри мал малдаарыңа кончуг эпиг чер: бир кыдыында - хемчигеш, оон ыңай катчимистиг ортулуктар, өске талазында - кадыр эвес Хербис даа, оон кырында мал чиир өтсиген дыка-ла элбек турган. Кур-Чер, Шамбалыг, Эрзин талазынче баар чер оруктуң белдир чанынга сөөлүндө контр деп адаткаш, адып, шийтирген Чүрмет-Дажы деп дүжүметтин аалы база турган. Ол кижиниң мал-маганы аажок хөй турган дээр. Ол кезек черлер көктүг-шыктыг, тулаалар турган, изиг-халыын үелерде мал-маган суксавас, магалыг-ла оран. Кырган-авам хөөкүй бичии тургаш, Чүрмет-Дажының аалыңга бо-ла баарын чугаалап ораарын дыңнаар мен. Аалдын дыка чараш херээжен ээзи келген уругларга бо-ла чигирден кылган чаагай чөмөр-биле чөмгөрер турган дээр чораан.

Амгы Каа-Хем кожуунуң кызыгаары болур хем кежер паромга чедир орус чон, ылаңгыя староверлер база хөй турган деп Григорий Шойжунович чугаалады. Кады чурттап тургаш, кандыг-даа язы-сөөк ылгажыр чорук туруп көрбээң, шупту эп-найыралдыг, бот-боттарыңа дузалажып чораанын ол демдегледі.

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелей берген үеде, эр хиндиктиг орус чонну дайынче кыйгыртып алгаш чоруй барганда, тыва чон фронтуга дузалажып, мал-маганын муң-муңу-биле дужаап турган. Суур дужунга, хемниң ол чарыыңа эңме-сая чылгыларны каш хүн иштинде чылып-чыып алгаш, Саян артынче дорт сүрүп алгаш баарын

ол сактып чугаалады. Амгы үеде куш фабриказы турар черге аъттыг эскадрон болгаш танк полигону база турган. Аңаа аъттарны чыскаалга чаңчыктырып, а танкыларны мунуп, башкаларыңа өөредип турган, а чоок-кавы аалдарның бичии уруглары ол хемчеглерни сонуургаары аажок турган. Школа назылыг уруглар амгы Пригородная кудумчузунуң бажыңга турган чер бажың школага өөренип чоруп турганын. Ынчан 4-кү классты доозупкаш-ла, башкылап болур турганын ол чугаалады.

1950-1960 чылдарда суур улгадып, оон ол-бо талаларыңа улуг бүдүрүлгелер туттунуп, аңаа ажылдаар орус специалистер бээр көжүп эгелээн. Кызылдың ЧЭТ, куш фабриказы, хөмүр-даш уургайы дээш-ле, чыл санында тудуглар немежип турган.

1975 чылда Көк-Тей сумузуң Каа-Хем суур деп эде адап, ону Кызыл кожуунуң төвү кылдыр чарлап, хоорайдан аңгылаан. Ол үеде оон чурттакчы чону 4500 кижичеткен, оларның иштинде 2220 ажылчыннар. Каа-Хем суурнуң баштайгы чагырыкчызы, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, поссовет даргазы Никифор Петрович Кононенко турган.

Совет казак үезинде Каа-Хемниң сайзыралы дыка бедик темп-биле бурунгаар чоруп олурган. Найысылал кыдыы боорга, көшкен чурттакчы чон чылдың-на немежип, хары угда суурнуң ол-бо черлеринге ийи аал чурттаар чер бажыңнарның тудуглары туттунуп, чурум езугаар чаа кудумчуларны тывылдырып, амгы хевирин шалыпкын кирип турган.

Амгы үеде Каа-Хем суурда даңзы езугаар 12300 кижилер бижиткен, 312 өг-бүлө, оларның иштинде 5187 эр кижилер, 6013 херээжен, 3769 назы четпээн уруглар чурттап турар. Бо сан-чурагай бүрүткеттинген кижилерниң санын адап турары ол-дур, а кири бижитпээн кижилер-биле каттай нитиизибиле 15 муң чурттакчы чөдө бээр чугаажок. Чыл келген тудум, чаа төрүтүнген чаш кижилерниң саны база өзүп көвүдөп олурары өөрүңчүг болбайн канчаар.

Суурнуң амыдыралында берге айтырылгар ам-даа бажын ажыр. Кем-херек үүлгедиглери-биле демисел, чаагайжыдылга айтырыы, социал айтырылгар дээш, оон-даа өске. Бо бүгүнү чаа шилип алган чагырыкчы Дакаар Маайович Ооржак болгаш оон дузалакчылары төлөтпир-биле шийтпирлеп, нарын байдалды чавылдыраарын оралдажып, чоннуң негелделерин күсөдип турар дээр болза, частырыг болбас. А чон чагырыкчыдан оон-даа артык күженишкыннерни, ажылчын хей-аътты, тура-сорукту, шийтпирлиин манатпайн турар.

Карим МОНГУШ.

Чуруктарны өг-бүлө архивинден алган.

дыңылдайым

Ырларымдан чыдып калбас,
Ылап шыңчы үдеп чоруур,
Баштак чаңын черле салбас,
Баарым суйбап

каттыртыптар.

Оо дыңыл, дыңылдайым!

Хөлүгүрге хөңү-ле чок,
Хөлүгү ырлар үдеп чоруур,
Оңза сеткил - ынакшылды
Оолга, кыска айтып берген,
Оо, дыңыл, дыңылдайым!

Аас-кежиин деңге тываал,
Амыдырал таваан салыыл,
Ырым дыңна, ырым ырга,
Ынча дыка манатпайн көр!
Оо, дыңыл, дыңылдайым!

Эрес-оол ХАЯН.

Бистен садып алыңар

Алтайның дээди сортунуң далганы—740 рубль, Минусинскиниң бирги сортунуң далганы — 650 рубль, Алтайның бирги сортунуң далганы —660 рубль, дээди сортунуң далганы «Алейка» — 730 рубль, чигир—1080 рубль, аңгы-аңгы янзылыг крупалар — 18,20 рубль/кг, дус — 255 (50 кг) рубль, дагаа буду—70 рубль, броллер дагаа— 83 рубль/кг, масло сливочн. — 82 рубль/кг, үүрмек горох — 15 рубль/кг, чинге-тараа — 19 рубль/кг, роллтон— 4,30-рубль, 3 литр соктуң —58 рубль, чарба — 135 рубль/25 кг, мал чеми — 247 рубль/45 кг.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Загородный доора кудумчу, бажың 19а, «Эхнатон» баазында 3-кү склад; Каменистая кудумчузунда бажың 15, Калинин кудумчузунда бажың 25, склад № 3.

Мөөнү-биле садып алыр улустарга өртектер дутуржулга езугаар.

Харылзажыр

телефону: 5-38-40.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы база Тыва Республиканың Чазаа Чимит-Доржу Байырович Ондарга оон өөнүн ишти

Дина Николаевна ОНДАРНЫҢ

мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары болгаш оон Аппарады Тываның көскү күрүне ажылдакчызы, Россия чоннарының Ассамблеясының Чөвүлелиниң Күүсекчи комитетиниң даргазы Чимит-Доржу Байырович Ондарга оон өөнүн ишти

Дина Николаевна ОНДАРНЫҢ

мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур. Оон дугайында сактышкыннар бистиң чүрээвиске кезээ мөңгөде артар.



ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: нийтилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. e-mail: shyn@tuva.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 8300. Чагы 102. Номери парлаалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлаалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айытылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.